TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KLASİK ARKEOLOJİ
ANABİLİM DALI

GÜNEY ARAP YARIMADASI VE AKDENİZ HAVZASI ARASINDAKİ TİCARİ VE MEDENİYET İLİŞKİLERİNİN GELİŞİMİ

(Helenistik ve Roma Dönemi)

Yüksek Lisans Tezi

OMAR ALSAQQAF

Ankara-2017

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KLASİK ARKEOLOJİ
ANABİLİM DALI

GÜNEY ARAP YARIMADASI VE AKDENİZ HAVZASI ARASINDAKİ TİCARİ VE MEDENİYET İLİŞKİLERİNİN GELİŞİMİ

(Helenistik ve Roma Dönemi)

Yüksek Lisans Tezi

OMAR ALSAQQAF

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Kutalmış GÖRKAY

İkinci Tez Danışmanı
…….
(Varsa öğrencinin ikinci tez danışmanının adı yazılacak)

Ankara- 2017

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KLASİK ARKEOLOJİ
ANABİLİM DALI

OMAR ALSAQQAF

GÜNEY ARAP YARIMADASI VE AKDENİZ HAVZASI ARASINDAKİ TİCARİ VE MEDENİYET İLİŞKİLERİNİN GELİŞİMİ

(Helenistik ve Roma Dönemi)

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Kutalmış GÖRKAY

İkinci Tez Danışmanı (varsa) :……..

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı	**İmzası**
.....	.....
.....	.....
.....	.....
.....	.....
.....	.....

Tez Sınavı Tarihi .....

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (……/……/2…..…)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

……

İmzası

……

TEŞEKKÜR

Yüksek lisans eğitimimi her zaman destekleyen, yüksek lisans çalışmalarım ve araştırmalarımda danışmanım olan Prof. Dr. Kutalmış GÖRKAY' a sabrı, anlayışı ve verdiği değerli bilgilerden dolayı derin sevgilerimi ve teşekkürlerimi sunuyorum.

Ayrıca, Ankara Üniversitesi'nin Arkeoloji bölümündeki bütün arkadaşlarıma destekleri ve yardımlarından dolayı teşekkürler ederim. Çalışmalarım sırasında, çabası ve yardımı için arkadaşım Gamze KOÇ'a özel olarak teşekkür ederim.

Son olarak, yaşamım boyunca bana maddi ve manevi olarak tüm destekleri sağlayan anneme ve aileme teşekkür etmek istiyorum.

İÇİNDEKİLER

ABASTRACT v

ÖZET..... vi

TEŞEKKÜR.....vii

İÇİNDEKİLER.....viii

KISALTMALAR xi

HARİTA LİSTESİ xii

RESİM LİSTESİ.....xiii

BÖLÜMLER.....1

1. ÇALIŞMANIN ARKA PLANI.....1

1.1. Giriş..... 1

1.2. Araştırma Hedefleri..... 3

1.3. Araştırma Sorunu..... 3

1.4. Araştırma Sorusu..... 3

1.5. Araştırmanın Önemi..... 3

1.6. Araştırma Metodolijisi..... 4

1.7. Bilgi Toplama Yöntemi (Araştırma Yöntemi) 4

1.8. Araştırmanın Alanı ve Sınırlamaları..... 4

1.9. Terimlerin Tanımı..... 4

2. GÜNEY ARABİSTAN İLE İLGİLİ GİRİŞ BİLGİLERİ..... 6

2.1. Coğrafi Konum..... 6

2.2. Antik Yemen Devleti'nin Kuruluşu..... 10

2.3. Antik Güney Arabistan'da Din..... 12

2.3.1. Mahrem Bilkis (Avam Tapınağı)..... 14

2.4. Eski Güney Arap Yazıtları..... 15

2.5. Edebiyata Bakış..... 17

3. MEDENİ VE TİCARİ İLİŞKİLERİN GELİŞİMİ..... 21

3.1. Kervan Kasabalarının ve Ticaret Krallıklarının Kuruluşu 21

3.2. Buhur ve Mürrüsafi ……28

3.3. Güney Arap Ekonomisi ……..33

3.4. Güney Arabistan'da Deniz ve Kara Ticaret Yolları …….....38

3.5. Güney Arap Medeniyetinde Roma ve Helenistik Etkiler…….……..…51

4. Sonuç.....,,,.....61

Kaynakça.....64

KISALTMALAR

ABADAY= Archaologische Berichte aus dem Yemen (Yemen'den Arkeolojik Raporlar)

AFSM = Amerika Ma'in Araştırmaları Derneği.

CSIA= Güney Arap Yazıtları Külliyatı

DAI = Deutsches Archäologisches Institut (Alman Arkeoloji Enstitüsü)

DASI = İslam öncesi Arap yazıtları araştırmaları dijital arşivi

IR = M. A. Al- Iryani tarafından yayınlanan yazıtlar.

R.E.S. = Répertoire d'Épigraphie Sémitique (Sami eski yazıtlar bilimi rehberi)

RY = G. Ryckmans tarafından yayımlanan yazıtlar

YM= Yemen Müzesi.

HARİTA LİSTESİ

- Harita 1 : Arabistan: Yarımada ve Suriye Çölü…….....…….....9
- Harita 2: Güney Arap krallıklarının konumlarıyla birlikte Güney Arabistan.....…12
- Harita 3: Antik tütsü kervan yolları……...…….....41
- Harita 4: Denizaşırı bağlantılarıyla tütsü ticareti….……..…....44

RESİMLER LİSTESİ

- Resim 1 : Güney arap krallıklarının dönemlerindeki önemli olaylarla beraber bir zaman çizelgesi ……..……...10
- Resim 2: Avam tapınağının 2004'ten bir görüntüsü……...……..……..15
- Resim 3: Eski güney Arapça tablosu……..……...16
- Resim 4: Zebur oymaları……...……...……..……...…16
- Resim 5: Antik Marib vahasının ve çevresinin planı…….…...23
- Resim 6: Tel Halaf, Suriye'den, M.Ö 10. yy.'ın sonlarından yahut M.Ö 9. yy.'ın başlarından, deve ve binicisini gösteren bir kabartma…….…..……24
- Resim 7: Buhur ağacı…….……28
- Resim 8: Dofar'da bir buhur ağacın özsuyu gövdesine açılan deliklerden dışarı gelirken……...…...29
- Resim 9-10: M.S. 9. yy.'dan bazı tütsü yakacakları, İstanbul Arkeoloji Müzesi……...……..…32
- Resim 11: Kraliçe Hatşepsut'un M.Ö. 1500'de Punt topraklarına düzenlediği sefer ve Mısır'a getirilmek üzere alınan mürrüsafi bitkileri…….……..35
- Resim 12: Mısır'dan bir tabutun üzerindeki Mina yazıtı……...46
- Resim 13: Delos adasında bulunan iki dilde yazıtlara sahip olan bir sunak ……47

- Resim 14: Sokotra'daki Yunan duvar yazısı ……...……...…...48
- Resim 15: Hoq mağarasının bazı buhur ağaçları arasındaki görünüşü……...…..49
- Resim 16: Kana'da bulunan yunanca yazıt……....50
- Resim 17: Timne'den aslana binen iki çocuk ……..…….....….52
- Resim 18: Bir çocuğun bronz heykeli……...…..…….……..……53
- Resim 19: Barat Hanım'ın heykeli yazılı bir kireç taşının üzerine yerleştirilmiş. Aden Müzesi koleksiyonu.……..…….…….…….54
- Resim 20: Şahlanan at (Gayman'dan Şahlanan bronz heykeli) ……..…..….54
- Resim 21: Şebve'den bronz gaz lambası…….……...….55
- Resim 22: Damar Ali ve Taran'ın heykellerinin kopyaları, San'a Müzesi…….....56
- Resim 23: Yunan tanrıça Atena'nın bronz büstü, İbb Müzesi……...……....57
- Resim 24: Maske şeklindeki bronz miğfer, İbb Müzesi ……...……...…….58
- Resim 25: Athena'nın boynunun etrafındaki yazı ……..…...……58
- Resim 26-27: Eski tarza Katabanlar'ın Athena paralarını taklidi (M.Ö.4.yy.)…...59

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇALIŞMANIN ARKA PLANI

1.1. GİRİŞ

Antik zamanlarda Arap Yarımadası, Akdeniz dünyasında büyük ilgi görürdü ve bu Strabon, Plinius ve Batlamyus gibi eserlerine büyük özen gösterilen insanlar yani klasik yazarlar aracılığıyla olurdu. Arap Yarımadası'nın güneybatısı Romalılar tarafından ''Arabia Felix'' yahut ''Verimli Arabistan'' olarak bilinirdi ki bu isim Erythrea Denizi'nin Periplus'unun (yüksek ihtimalle M.S. 1. yy.) isimsiz bir Yunan yazarı tarafından çevirilen bir kitabından gelen bir çeviridir. Bu yunan yazar, ilk kez "Eudaiemon Arabia" terimini Kızıldeniz ticaretinde Ocelis'in doğusunda kalan bir limanı tarif etmek için kullandı (Retsö, 2002:229).

Arabia Felix ya da Mutlu Arabistan terimi, büyük ihtimalle ilk kez yunan coğrafyacı Kyrenaika'lı Eratosthenes (M.Ö. 276 – M.Ö 194) tarafından, burayı Arap Yarımadası'nın güneyinde tespit ettiği zaman kullanılmıştır (de Maigret, 2002:26). Seba Krallığı, ki bu krallık buradaki tüm krallıklardan daha müreffeh idi, aynı zamanda Romalıların zenginliği ve gizemi ile sarılıydı. Romalı yazarlar arapların buhur, mürrüsafi ve parfümlerde olan zenginliklerine önemli bir alan ayırmışlardır. Bahsi geçen bu güneyli araplar Hindistan ve Mısır arasındaki ticarette aracıydılar (Rostovtzeff,1926:94). Arap Yarımadası'nın antik dünya ülkeleri arasında kapladığı bu önemli yer, dünya ticaretinin Yunanistan, Roma ve Bizans gibi ülkeler arasındaki geçişini sağlıyordu. Dolayısıyla Arabistan, Roma düşüncesinde hep var olmuştur. Çünkü Roma yaşamının ekonomik ve sosyal alanlarına katkıda bulunmuştur.

Yemen hakkında bulunmuş en eski müsned metni M.Ö. 9. yy.'a gider (Bafaqih,1985 :11). Bu da çoğu tarihçinin antik Yemen medeniyetini bu tarihten daha öncesine dayandırmasına sebep olmuştur. Bu zamanda 6 ardışık ve birbiriyle örtüşen krallık yahut kabile ya da daha belirgin bir şekilde açıklamak gerekirse, Arap Yarımadasının güneybatı köşesinde yani Yemen'de varolan krallıkların isimleri şöyledir; Saba, Hadramut, Qataban, Main, Awsan ve Himyar.

Kızıldeniz, Roma ve doğu denizleri arasındaki ticarette bir kanal olarak önemliydi. Afrika, Çin, Hindistan ve Arabistan'dan gelen lüks ürünler önce İskenderiye'ye, daha sonra da Akdeniz'i geçerek Roma'ya ulaşırdı. Dolayısıyla Saba'lılar ticaretler bakımından ünlüydüler. Bu ünleri mallarını önce karayolu ile Akdeniz kıyılarına taşımaları ve daha sonra da Roma'ya aktarmalarından gelirdi (Hoyland.2003:86).

Arabia Felix nadir ve kıymetli mallarıyla ünlüydü ve klasik yazarlar tarafından zenginliğinden ötürü konu edinilirdi. Buhur, festival ve dini ayinlerin işleyişi açısından Roma'da elzemdi. Çünkü buhur, Roma toplumunda doğum günlerinin bir parçasıydı. Mısır gibi bazı antik medeniyetlerin dinlerinin de bir parçası olan buhur ve mürrüsafiyi ele geçirmek uğruna Mısır'ın 18. Hanedanlığının 5. Firavunu olan Hatşepsut tarafından Punt topraklarına 5 parça gemiden oluşan bir ticaret heyeti gönderilmiştir. Roma'lı şair Horatius (M.Ö. 65-8) şiirlerinden birinde, “Arapların evi ki zenginlikler ve altınla doludur” manasına gelen şu dizeleri yazar; “plenas aut Arabum domos”(*Odae*, 2.12.24). Bu yüzdendir ki Romalılar bu zengin toprakları fethetmek istediler. Sonuç olarak da Aelius Gallus önderliğinde, M.Ö. 26/25 yıllarında bir askeri sefer düzenlendi

(Jameson,1968:17). Roma İmparatorluğu ve Arabistan arasındaki ticaret geliştikçe, ticaret ilişkileri bir çeşit medeni iletişim yarattı. Bu yazıda hem yazılı hem de arkeolojik kaynakları kullanarak iki medeniyetin, medeni ve ticaret ilişkilerindeki gelişmelerini göstermeye çalışacağım.

1.2. ARAŞTIRMA HEDEFLERİ

Bu çalışmanın temel amacı, hem güney Arap yarımadasının hem de Akdeniz havzasının, ticari ve medeni anlamda gelişmelerini, gerek yazılı gerekse arkeolojik kaynaklara dayanarak incelemek ve bu ilişkilerin etkilerinin bu iki toplumun tüm medeni özelliklerini nasıl etkilediğini vurgulamaktır.

1.3. ARAŞTIRMA SORUNU

Antik çağ toplumları arasında olan ticari ve medeni ilişkilerin farklı uygar nüfuzlar oluşturmada nasıl bir anahtar rol oynadığını bu tezde vurgulamaya çalışacağım.

1.4. ARAŞTIRMA SORUSU

- Ticari ve medeni ilişkilerin, farklı medeni özelliklerde açıkça etkili olduğu nasıl gözlenmiştir ve bazı etkileri oluşturmada ne kadar başarılı olmuştur?
- Güney Arabistan sanatı, dış kültürlerin nüfuzuna gelişim aşamasında nasıl tepki göstermiştir?

1.5. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Araştırmacı, antik çağda ticari ve medeni ilişkilerin oynadığı rolü, hayatın farklı alanlarına odaklanarak, zenginleştirmeyi ve vurgulamayı amaçlamıştır. Ayrıca bu çalışma, araştırmacılara ve özellikle de kültürel ilişkilerin medeniyetler üzerindeki

etkileriyle ilgilenenlere, konu hakkında yararlı bir feraset edinebilmeleri gayesiyle yazılmıştır.

1.6. ARAŞTIRMA METODOLOJİSİ

Bu çalışma, kronolojik araştırmaya bağlı kalacak ve diğer yandan da bazı örnekler ve tarihi kaynaklardan edinilen bilgileri de inceleyecektir.

1.7. BİLGİ TOPLAMA YÖNTEMİ (Araştırma Yöntemi)

Bu çalışmada kullanılacak olan çeşitli kaynaklar birincil ve ikincil kaynaklardan alınacaktır. İkincil kaynaklar, internet kaynakları, kitaplar, dergiler, makaleler ve tezleri içermektedir.

1.8. ARAŞTIRMANIN ALANI ve SINIRLMALARI

Bu çalışma, Güney Arabistan ve Akdeniz arasındaki ticari ve medeni ilişkilerin hem Roma hem de Helenistik çağdaki gelişmini kapsar. Araştırmanın coğrafi sınırları ikinci kısımda gösterilecektir.

1.9. TERİMLERİN TANIMI

Arabia Felix : (Verimli Arabistan: ayrıca Yunancada: Eudaimon Arabia) Detaylı bir tarihe sahip olan Arap Yarımadasının güneyi için daha önce coğrafyacılar tarafından kullanılan latince isim(Strabon 16.2.20), (Strabon 16.3.1).

Mukkarib: ”Şaman-krallar” anlamına gelen bu sözcük hükümdarların, güney Arabistanın erken dönemlerindeki adıdır. Daha sonra, daha sıradan olan melik “kral” bu kelimenin yerini almıştır.

Müsned: Sina öncesi Yemen alfabesinden dallanmış antik Yemen alfabesi. Saba, Kataba, Hadramut, Mina ve Himyar halkları dillerini bu alfabe ile yazmışlardır.

Mürrüsafi: Bazı ağaçlardan elde edilip kullanılan kokulu bir reçine sakızıdır. Özellikle de Yakındoğu'da, parfümcülükte, ilaçlarda ve tütsüde kullanılır. Yunancadan gelme Latin hali murra olan kelimenin, semitik kökenli Arapçası olan murr ile karşılaştırıldığında acı anlamı çıkar.

İKİNCİ BÖLÜM

GÜNEY ARABİSTAN İLE İLGİLİ GİRİŞ BİLGİLERİ

2.1. COĞRAFİ KONUM

Farklı özellikler barındıran ve yakın toplumları komşu ederek zaman içinde antik toplumlar arasında bir çeşit medeni ilişki yaratan Arap Yarımadasının bilinen konumu. Bu stratejik nokta, bu çağda aynı hedefi taşıyan toplumların dikkatini çekmiştir ki bazı antik toplumlar burayı fethetmeyi yahut da en azından keşfetmeyi gaye edinip buraya keşif heyetleri göndermişlerdir.

Arap Yarımadası Asya'nın güneybatısında yer alır. Üç tarafından denizle çevrilidir; kuzeydoğusundan Arap Körfezi, batısından Kızıldeniz, güneydoğusundan da Hint Okyanusu (harita 1). Müslüman alimler, Arap yarımadasını coğrafi olarak, güneyde El-Yemen, kuzeyde El-Şam ve ortada El-Hicaz olmak üzere üç büyük bölgeye ayırır (Abdallâh, 2003:11). Arap coğrafyacılar, M.S. 10. yy.'da yaşamış müslüman alimi El-Hamdani[1] gibi, Arap yarımadasını üç tarafından denizlerle, diğer tarafından da Fırat nehriyle çevrilmiş, Suriye-Filistin ve Mezopotamya bölgelerini kısmen kapsar şeklinde tarif etmişlerdir (Hamdani,1974:270).

Batısında Afrika, doğusunda Asya ve büyük medeni imparatorlukların tam ortasında bulunan bu merkezi mükemmel konum aynı zamanda bu toprak parçasının komşularına da açık olma imkanını vermiştir. Arap yarımadasına ilk kez coğrafyacı Batlamyus (M.S. 127-48) tarafından dikkat çekilmiştir. Kendisi, Arap yarımadasını

[1] Bir arap coğrafyacı, tarihçi ve astrolog. Aynı zamanda İslam kültürünün en iyi temsilcilerinden biridir.

detaylıca üçe bölmüştür. Bu da Romalılar için birden fazla Arabistan olduğunu gösterir. Bunlar; Arabia Petraea[2] "Kayalık Arabistan" (bu isim ilk kez Batlamyus'ta görülmüştür ve Sina dağı bölgesi için geçerlidir), "Arabia Deserta[3]" (yarımadanın merkezi ve kuzey kısımları için geçerlidir) ve verimli Arabistan ya da "Arabia Felix" olarak sıralanabilir. Arabia Felix, yarımadanın güneybatı köşesine yani Yemen'e tekabül eder ve bir bolluk, zenginlik memleketidir (Batlamyus.Coğrafya. 5. 16). Yunanlılar ve Romalıların antik yön belirleme anlayışında -Periplus- Arabistan sözcüğü yarımadanın tamamı yahut güneybatı Arabistan -ki bu da Yemen- olarak anlaşılabilirdi. Yemen coğrafi olarak beş bölgeye ayrılabilir. Bunlar; Dağlık bölge, Kıyı düzlükleri, Doğu plato bölgesi, Çöl ve Adalar.

Dağlık bölge: Aden körfezine paralel çizen doğu ve batı dağlık bölgeleri ve daha sonra Kızıldeniz'e paralel çizen ve ortalama 2000 metre yüksekliğe sahip olan dağlık bölge. Bu bölgede, 3760 metre gibi etkileyici bir yüksekliğe ulaşan Jabal an-Nabi Shuayb dağı bulunur. Bu bölgedeki en yüksek doruktur (Edens ve Wilkinson, 1998:56).

Kıyı Düzlükleri : Sıcak topraklar anlamına gelen "Tihamah" adı verilen bu topraklar Yemen dağlarının batı ve doğusuna yayılır ve deniz seviyesinden bir kaç metre yukarıdadır (de Maginet, 2002:17). Bu bölge dağ nehrinden aşağı sürekli olarak gelen materyale göre oluşturulmuştur. Bu 60 ila 30 km arası genişlikteki kıyı bölgesi sıcak iklimiyle ve çoğunlukla düşük yağmur alışıyla ve kışları ılıman geçmesiyle karakterize olur (Speece,1982:4). Bölgede, çok sayıda vadilerin bitişik dağ ve tepeleri boşaltması

[2] Roma coğrafi anlayışında petraea, bir doğu yahut helenize edilmiş, yahudi topraklarıyla yanyana, Suriye'nin direkt olarak güneyinde ve Mısır'ın kuzeyine sınırları olan toprak. (ayrıca Suriye ya da Filistin).(Batl.Coğ.5.17)

[3] Bu bölge, günümüzde Rubülhali, Nefud, Dehna ve Suriye çöllerini kapsar. (Batl.Coğ:5.19)

sonucunda bir çok önemli tarım arazisi mevcuttur. Kıyı şeridi de ülkenin başlıca liman kentlerine ev sahipliği yapmaktadır (El-Hüdeyde, El-Mukha, Aden,ve El-Mükelle).

Plato Bölgesi: Bu bölge Yemen'in doğu yarısını kaplar ve dağlık bölgelerin doğusuna ve batısına uzanır. Rakım, büyük boşaltma havzalarından kuzeydeki çöl sınırlarına, deniz seviyesine ve kıyılara kadar farklılık gösterir lakin yıllık yağmur ortalaması 100 mm'dir (Hadden, 2012:13).

Çöl Bölgesi: Yemen dağ massifi ve Doğu Platosu arasında, Ramlat Sab'ateyn vardır ve bu bölge, Arap coğrafyacılar tarafından Sayhad çölü olarak adalandırılan, dağlarla çevrili, bitki örtüsü ve nemin neredeyse olmadığı bir kum cebi olarak tanımlanabilir. Lakin tarih öncesi zamanlarda bölgedeki iklim daha nemlidir ve burası aslında nehirlerin bitişik dağlardan ve Hedremevt vadisi aracılığıyla su getirdiği ve burdan da denize karışan büyük bir göldür (de Maigret,2002:18). Biraz kuzeyde ise Rubülhali çölü Suudi Arabistan'ın içlerine doğru uzanır ve yaklaşık olarak 522,340 kilometere karelik alanı kaplar (Edgell,2006:126,127).

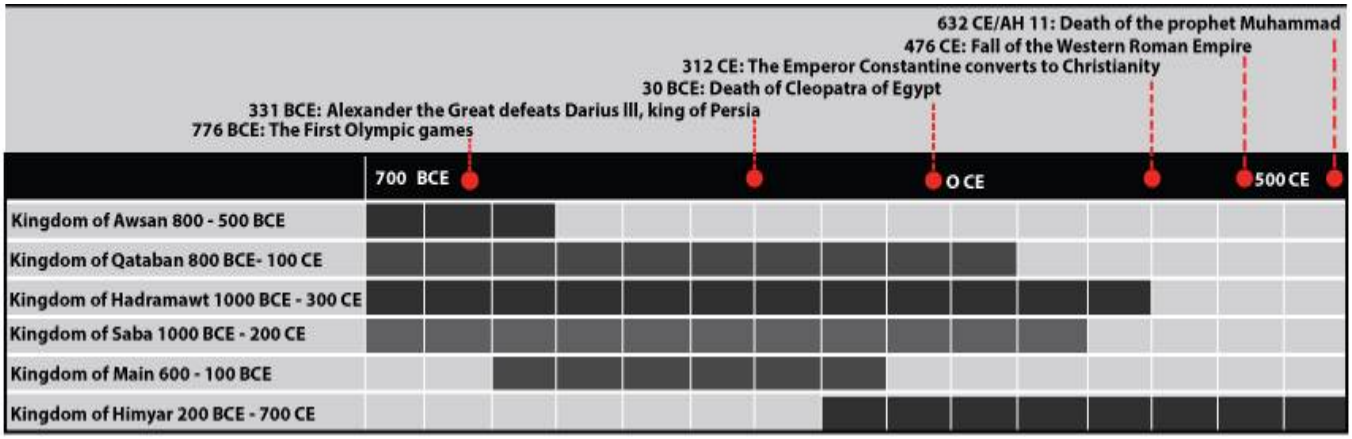
Adalar: Hem Kızıldeniz hem de Arap Denizi boyunca yayılır ve her adanın kendi havası ve doğası vardır. Adaların çoğu, Haniş, Kemaranve Perim adaları ve Sokotra da Kızıldeniz'dedir.



Harita 1: Arabistan : yarımada ve Suriye çölü (M.C.A.Macdonald,2000;39)

2.2. ANTİK YEMEN DEVLETİ'NİN KURULUŞU

Antik Yemen'in temel kaynakları olarak sayılan binlerce güney Arabistan yazıtları, klasik ve arap yazıtları, antik Yemen konusundaki bilgilerimize katkıda bulunmuştur. Seba[4]'nın M.Ö. 1. binin ilk yarısında ortaya çıkan ilk devlet olduğuna ve diğer devletlerin de -ta ki Kataban, Hadramut ve Ma'in bağımsızlıklarına kavuşana kadar- bu devlet tarafından kontrol edildiğine inanılır. Himyar krallığı, M.Ö. 110 civarında kurulmuştur ve islamın güney Arabistan'daki başlangıçlarına kadar devam etmiştir (Matagten,2000:310). (Resim 1) (harita 2)



Resim 1: Güney arap krallıklarının dönemlerindeki önemli olaylarla beraber bir zaman çizelgesi (Araştırmacı tarafından tasarlanmıştır)

Antik Yemen'in tarihi üç ana bölüme ayrılır:

a. Antik dönem: Bu dönem de kendi içinde ikiye ayrılır; Seba Mükkerib alt dönemi (M.Ö 1. Binin ilk yarısı) ve geleneksel Seba krallarının dönemi (M.Ö 1. binin ikinci yarısı)

[4] Seba merkezi Yemen'de bulunur ve Sebalıların yerleştiği yerdir. Daha önceleri bir kabile sürüsü olan bu toplum ilk milenyumda birleşip bir krallık halini almıştır. Bu krallık, M.Ö 8. yy'dan M.S 3. yy.'a kadar bölgenin politik haritasında önemli bir role sahip olmuştur.

b. Orta Seba dönemi (M.Ö 1. yy'ın başlangıcı – M.Ö 4. yy.)

c. Geç Seba dönemi (M.S 5. ve 6. yy.)

Sulama, ticaret, din, edebiyat gibi bir çok temel faktör antik Yemen'de bir devlet kurulmasında önemli rol oynamıştır. Yemen'deki antik devletler üç maddede tanımlanabilecek çok güçlü ekonomik temellere dayanırlardı. Bu temeller; büyük, verimli topraklara dayanan tarım, baharat üretimi için ağaç ve gelişen bir ekonomi için tüm ihtiyaçları karşılayan ticaret. Arabistan'ın kuzeyi ve güneyini bağlayan kara ticaret yollarının kontrolü bir yana dursun doğu ve batıyı bağlayan deniz ticaret yollarının kontrolü de elzemdi. Bölgedeki devletler arasındaki bu ortak çıkarlar aralarında öyle bir ekonomik bağ oluşturmuştur ki biri diğerinden vazgeçemez hale gelmiştir. Kuzey Arabistan devletlerinin tersine, bu güçlü ekonomik bağ onlara antik dünyada tutunmaları için güçlü bir şans vermiştir.

Antik Yemen halkı muson yağmurlarını gerek tarım için gerekse bölgelerinden geçen ticaret kervanlarını kontrol etmek için kullanmakta bilgi sahibiydiler. Bu önemli kervan yolları güney Arabistan'ın zenginlik ve refahının arkasındaki başlıca sebepti. Nitekim yine aynı yoldur ki güney Arabistan'a değerli mallarını (tütsü ve baharat) Akdeniz'e ihrac ederek dünyayla bağlantı kurma olanağını vermiştir.



Harita 2: Güney Arabistan, Güney Arabistan krallıklarının konumlarıyla birlikte

(Christian Robin, 'La Fin du royaume de Ma'in',179))

2.3. ANTİK GÜNEY ARABİSTAN'DA DİN

Antik Yemen'de din, Güneş, Ay, Venüs gibi gök cisimlerini temsil eden tanrılara tapınma temelliydi. Lakin bu tanrıların isimleri bir krallıktan diğerine değişiklik gösterirdi. Örneğin Ay tanrısı Ma'nın, Awsan'da ismi ‘’Wadd’’ iken, Seba'da aynı tanrının ismi “Almakah”tır. Dini ve Ay'a bağlı bir takvimleri olduğu ve yıllarının Ay'ın

konumuna göre belirlendiği aşikardır. Tanrılar sıklıkla onları anlatan bir hayvan sembolüyle temsil edilirdi. Örneğin, boğa, yılan, kartal, geyik vb. (Ryckmans,1988:107,108).

Sebalıların ulusal tanırısı Almakah birçok Seba yazıtında[5] Avam tapınağının efendisi olarak tarif edilmiştir. Bu da genelde "Mahrem Bilkis" ya da "Seba Kraliçesi'nin Harem"i olarak bilinir (Maraqten, 2013:11). Alt katmanlarının daha eski olabilmesi ihtimaline karşın Avam tapınağı, Yemen'deki en büyük, en eski ve önemli Seba tapınağıdır ve tarihi M.Ö. 700'e dayanır (London&Baweer,1984:67). Daha sonraki bölümde bu mevkiiye daha detaylı değineceğiz.

"Athtar", şimşek tanrısı, verimlilik ve verimliliğin esası olan suyu temsil ederdi ve ayrıca diğer tüm güney Arabistan krallıkları dinlerinde bu tanrıya da inanılırdı. Bu tanrının adı aynı zamanda, Venüs gezegeniyle tanımlanan Asur-Babil tanrısı İştar'ın da adıyla uyuşur.

M.S. 4. yy.'ın başlarında yazıtlardan da açıkça anlaşıldığı üzere antik Yemen dininde çok tanrılılık görülür ve bu inanışlar çok sayıda isimlendirilmiş tanrı barındırır. Lakin, bu tanrıların bazıları, inanışlarda diğerlerinden daha önemli bir yer kaplar. Athtar, tıpkı Olimpos'taki Seus ve Jupiter gibi tanrılar arasında önemli bir yere sahiptir (Beeston, 1984:260). Keşfedilen antik güney Arabistan yazıtları, bize insanlar ve tanrılar arasındaki ilişki hakkında daha net bir anlayış kazandırmıştır. Bu yazıtların çoğu insanlara ithaf edilmiş ve insanlara tanrılara inanmaları karşılığında tüm sorunların çözüleceğini ve

[5] Amerikan Ma'in araştırmaları derneği tarafından yapılan kazı çalışmalarında (1998-2006) Avam tapınağı kompleksinde dini ritüellere ışık tutan çok sayıda yazıt bulunmuştur. Tüm bu yazıtlar İslam öncesi arap yazıtları dijital online arşiv projesinde yayımlanmıştır (http://dasi.humnet.unipi.it/).

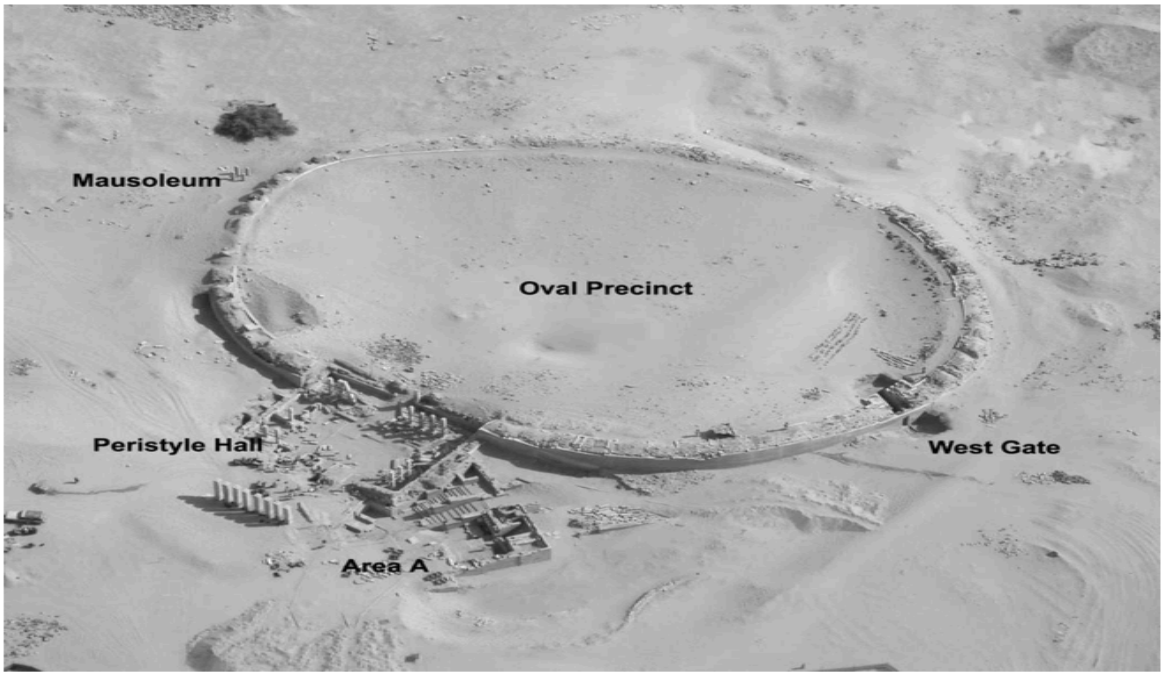
savaşlarda zafer kazanılacağını yazan yazıtlardır. İnsanlar için de bu aldıkları yardım karşılığında ne kadar minnettar olduklarını göstermek adeta bir alışkanlıktı (Sima,2005:56). Alessandro de Maigret[6], kitabı Arabia Felix'te (2002), " *Güney Arabistan halkları yazıtlardan açıkça anlaşıldığı üzere tanrılarına sürekli bağlıdır. İmanlılar naçiz yalvaranlar, şükür ve tövbe duaları eder ve kendileri için olumlu bir sonuç beklerler*"(S.260). Bütün bunlar halkın tanrılarına davranış şeklini, tövbelerini, toprak için verimlilik, kutsama ve hayatlarındaki küçük ya da büyük herşeyi isteyiş şekillerini gösterir. Antik Yemenliler işledikleri günahları tanrılarına itiraf etme ihtiyacı hisseder ve bunu, günahlarını tabletlere yazıp tapınaklara bırakmak ve bunu yaparken de itiraf ettikleri tanrının sunağında o tanrının adına hayvan kurban etmek şeklinde gerçekleştirirlerdi. Ayinler esnasında tütsü yakmak ise onlar için çok önemli bir hususdu.

2.3.1. Mahram Bilkis (Avam Tapınağı)

Avam tapınağı, Seba tanrısı Almakah'ın şehri olan Mağrib'de din için merkezi teşkil ederdi. Kutsal bölge anlamına gelen "Mahram" terimi, Amerikan İnsan İçin Araştırmalar Derneği (AFSM) tarafından bulunan yazıtlardan gelir. Bu oval şekilli tapınak, Yemen'deki en büyük vadilerden olan ve Yemen'i güney ve kuzey vaha olarak bölen (Fassbinder,Becker,&Gerlach,1999:161-163) Dena vadisinin güney tarafında yer alır. Bu tapınağın Seba halkında teşkil ettiği ekonomik ve politik önem muazzamdı. Çünkü islam takvimindeki El-Hiğğa'ya çok benzer olan ve Avam'ın efendisi Almakah'ı onurlandırmak için yapılan "Dü-Abhay" adında bir dini hacı şöleninin ihenk taşıydı ki bu

[6] Profesör Alessandro de Maigret (1943-2011), Yemen'de italyan dışişleri bakanlığının desteğiyle 1980'de başlayıp temel hedefi, bir dizi kazı ve arkeolojik saha çalışmalarıyla geçmiş güney arap kültürü hakkında sağlam bir tarihi kronoloji oluşturmak olan heyetin başındaydı.

şölen de en önemli şölendi. Halkın, Almakah'a hayvan kurban edişi çoğu Seba yazıtlarında mevcuttur (Maraqten,2013:112). Tapınaklar toplumdaki en önemli yapıtlardı. Avam tapınağı ise çoğu zaman dikdörtgen şeklinde olan diğer tapınaklara göre devasa oval yapısıyla bir istisnaydı.



Resim 2: Avam tapınağının 2004'ten bir görünüşü (Zaydoon&Maraqten,2008:328)

2.4. ESKİ GÜNEY ARAP YAZITLARI

Antik Yemen yazıtlarında kullanılan dil, Sami dillerindendir ve 29 harften oluşur. Erken dönemlerinde yazı, soldan sağa ya da zıttı yönde yatay şekilde yazılırdı yahut da satırdan satıra yön değiştirerek yazılırdı. Daha sonra tüm yazıtlarda sağdan sola yazmak yaygın hale geldi. Eski güney Arap yazıtı sadece sessiz harflerden oluşurdu ve metinlerdeki her sözcük dikey bir çubukla ayrılırdı (|). Bu dönemde taş ve tunç, anıt yazıtlarını yazmak için kullanılan ana malzemelerdi (müsned yazıtları). (Resim 3),

Günlük belgeler ise, ağaç ve palmiye dallarına yazılırdı ve bunlara “zebur oymaları” (Resim 4) denirdi. Arapça'da müsned kelimesi “desteklenmiş” anlamına gelir fakat yazıtlarda, bu kelime, anıtsal yahut dikey olarak duran manasına gelir. Seba yazıtlarının keşfi antik Arabistan hakkındaki bilgilerimizi artırmıştır.

Zeichen		Wert	Zeichen		Wert
schwarz	relief		schwarz	relief	
		ʾa			l
		b			m
		dž			n
		d			s
		ð			ʒ
		h			ɣ
		w			f, p
		z			ṣ
		ḥ			ẓ
		χ			q
		d			r
		ṯ			š
		y			t
		k			ṯ

Resim 3: Eski güney Arapça tablosu, Faulmann'dan 1990 (1880)



Resim 4: Zebur oymaları(Ryekmans,Muller & Abdallah,1994:59)

Seba, Mina, Kataban ve Hadramut dilleri güney dilleri grubundadır ve hepsi diyalektik farklar taşımakla birlikte ortak bir dil paylaşırlar. Seba dili ayrıca Himyarlılar tarafından oymalarında kendi konuşma dillerinden geldiği bariz olan bazı gramer değişiklikleriyle kullanılmıştır. Bu da Himyar dilinin neredeyse Seba dilinin bir diyalekti olduğu kanısına varılmasına yol açar.

2.5. EDEBİYATA BAKIŞ

Klasik kaynaklar, Roma ve Yunan yazarlar, antik Arap medeniyeti hakkında bir çok konuda bilgi sağlamıştır; özellikle de güney Arap Yarımadası konusunda. Klasik yazarların Arap Yarımadası ve etrafını saran gizem hakkındaki bilgi noksanlıklarına bakılacak olursa bu kaynaklardan bazıları gözle görmekten çok kulaktan dolma bilgiler olduğu söylenebilir ve hatta bazen olayın gerçek tarihi değil de gerçeği ve efsaneyi harmanlayarak bir tarih yazmaya dönüştüğü söylenebilir. Lakin bölgenin politik ve ekonomik yapısını anlamamıza yine bu yazarlar büyük ölçüde katkı sağlamıştır. Tüm bu bilgi birikimi Akdeniz dünyası Arap Yarımadasına ilgi gösterene kadar bölgenin tarihi bir resmini yavaş yavaş çizmiştir (Abdullah in Rodinson 2001:5,6).

Arap tarihinin önemli özelliklerini vurgulayan en eski Yunan yazılı kaynakları Herodot'un yazmalarında kayıtlıdır. Mısır'a düzenlenen Pers seferi esnasında yaşayan Herodot sadece Arap Yarımadası ve oradaki yaşam tarzına değil aynı zamanda M.Ö. 5.yy.'da Yakındoğu tarihindeki politik nüfuza da ışık tutmuştur. Herodot, bölgeyi dünyanın güney bölgelerindeki en uzak yaşanılan bölge olarak sunmuştur. Herodot yazmalarında ayrıca buhur, mürrüsafi ve çin tarçını gibi Arapların ürettiği ürünlerden de

bahsetmiştir. Bu ürünlere olan talep o günlerde çeşitli dini ayin ve ilaç yapımında kullanıldıkları için artıştaydı (Al Shaiba, 2008:7,20).

İskender'in Yakındoğu fethinden sonra Arap Yarımadası ile ilgili daha detaylı tasvirler ve yazmalar bulunur oldu ve Eratosthenes ve Agatarçid tarafından bu toprakları ve halkını daha detaylı anlatan çalışmalar ortaya kondu. Teofrastus, Historia Plantarum kitabında antik Yemen'in M.Ö. 4. yy.'da buhur ve mürrüsafi ürettiğini yazar. Teofrastus ayrıca Seba'lıların Arabistan'ın buhur bölgelerini ve bitişik adaları kontrol ettiğini de yazar (Teofrastus,9.4).

M.Ö. 3. yy. yunan alimi ve o günlerde İskenderiye kütüphanesinin başında olan Eratosthenes (M.Ö.194-276) bölgeyi detaylı olarak inceleyen, Arabia Felix'i Arap Yarımadası'nın güneyinde gösteren bir dünya haritasıyla birlikte ve bölge halklarını Minalılar, Sebalılar, Kattabaneliler ve Katramotiteliler ve bunların başkentleri, Karna, Mariaba, Tamna ve Sabota'yı ve kuzeyde bedevileri gösteren 3 ciltlik bir tez yazmıştır. ((Al-Garoo,1995:47,48). Knidos'lu Agatarçid ise M.Ö. 4. yy.'ın ortalarında kayda değer coğrafi bilgiler vermiştir. Kendisi Yunan bir coğrafyacı olmakla birlikte aynı zamanda Arap Körfezini araştıran nadir coğrafyacılardandır. Yarımadanın, özellikle Arabia Felix'in önemini farketmiştir. Onun fikrine göre Sebalılar baskın kabilelerden biriydi. Alexandrian yine bu tarihteki önemli bir coğrafyacıdır. Çalışmaları çoğu yazar tarafından toplanmış ve kullanılmıştır. Daha sonra, Diodorus Siculus adında yine bir başka coğrafyacı Alexandrian'ın çalışmalarına Bibliotheke Historike (Tarih Kitaplığı) adlı eserinde devam etmiştir (Al shaiba, 2008:7).

Roma döneminde Arap Yarımadası ile ilgili çalışmalar yapan en önemli yazar

Aellius Gallus'un tütsü diyarı Arabistan'a, M.Ö.26/25 yıllarında yaptığı askeri seferi anlatan yunan tarihçi ve coğrafyacı Strabon'dur (M.Ö. 64-M.S. 24). Seferin Mağrib kapılarında başarısızlığa uğradığına inanılır (Abdullah in Rodinson, 2001:18). Strabon tarafından yazılan coğrafi bilgiler, çağın yunan bilim adamlarının antik bölgelerle ilgili etnografik ve politik bilgilerini toparlayan bir çalışmadır. Strabon'un Arabistan'la ilgili aktardığı bilgiler bölge şartlarını anlamada önemlidir. Bu kaynak genellikle Roma çağında[7] doğu ticaretini anlamada da önemli bir bilgi kaynağıdır.

Bir başka Romalı doğa bilimci ve filozof Plinius Secundus (M.S.23-M.S.79) kitabı Doğa Tarihi'nde Akdeniz toplumunun Arap ürünlerini kullanımı ve bu ürüler için ödedikleri yüksek miktarda fiyatları ve özellikle de antik Yemen'den gelen buhur ve mürrüsafiden bahseder. Bu kaynak, coğrafya, bitkiler, hayvanlar, ilaçlar ve metaller gibi pek çok farklı konuyla ayrı ayrı ilgilenen bölümlere ayrılmıştır (AlGaroo, 1995:48,49).

Aelius Gallus'ta Plinius Secundus'un Doğa Tarihi kitabı için başvurduğu ana coğrafi kaynaklardan biridir. Plinius'un bilgilerinin bir kısmı bazen akıl karıştırıcı olabilir. Lakin araştımaları diğer araştırmacılar ve okuyucular tarafından büyük ilgi görmüştür. Bu bilim insanlarının hepsi bölgenin stratejik konumunu vurgulamış ve bu Roma İmparatorluğu'nun Eritrea Denizi'ndeki iş alışverişini artırmıştır. Eritrea Denizi'nde (Kızıldeniz'de) yelken açmak daha önceki yöntemlere nazaran deniz yolculuğunu daha kolay hale getiriyordu. Bu yolculuk Mısır limanında başlayıp çok uzun bir yolculuk olan Hindistan'a geçmekle son bulur. Periplus liman bölgelerinden daha fazla bilgi sunar. İthal

[7] Strabon'un yazmalarında, Eratosthenes'e göre, güney Arabistan 4 ana kabileyle kaplıdır, Minalılar Kızıldeniz'e en yakın olanlardır, Kama yahut Karnana, şehirlerinde baştı.Daha sonra Sebalılar gelir, Mariaba ise metropolisleridir. Üçüncü kabile, Katabanlılardır, Tamna, kraliyet şehirleridir.Katabanlılar boğazlara ve Arap körfezine uzanan kabiledir. Dördüncü olarak ta Katramotiler gelir ve şehirleri Sebata'dır. Himyarlılar Eratostenes'ten sonra güç kazanmışlardır dolayısıyla bu listede yoktur.

ve ihrac edilen mallar ve bölgenin politik ve ekonomik yapısı hakkında tacirlere yardımcı olacak çok bilgi verir (Maigret, 2002:27,28). M.S. 2.yy.'ın ortalarında Batlamyus, Arabistan'dan bahseden ve ‘’Coğrafya’’ adıyla bilinen kitabını yayımladı. Batlamyus, ilk kez paralel ve meridyen sistemini haritalara uygulamakla bir öncü olmakla birlikte aynı zamanda bir matematikçi ve astronomdur. O zamanlarda sıradışı kabul edilen bir yeni dünya haritası hazırlamıştır. Batlamyus'un çalışmaları antik dünyada Arabia Felix'le ilgili son çalışmalardır. Birkaç yüz yıl sonra kitap eskiden gördüğü ilgiyi görmemeye başlamış lakin rönesans çağı, bu muhteşem kitabın tekrar keşfedilmesine yardımcı olmuştur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

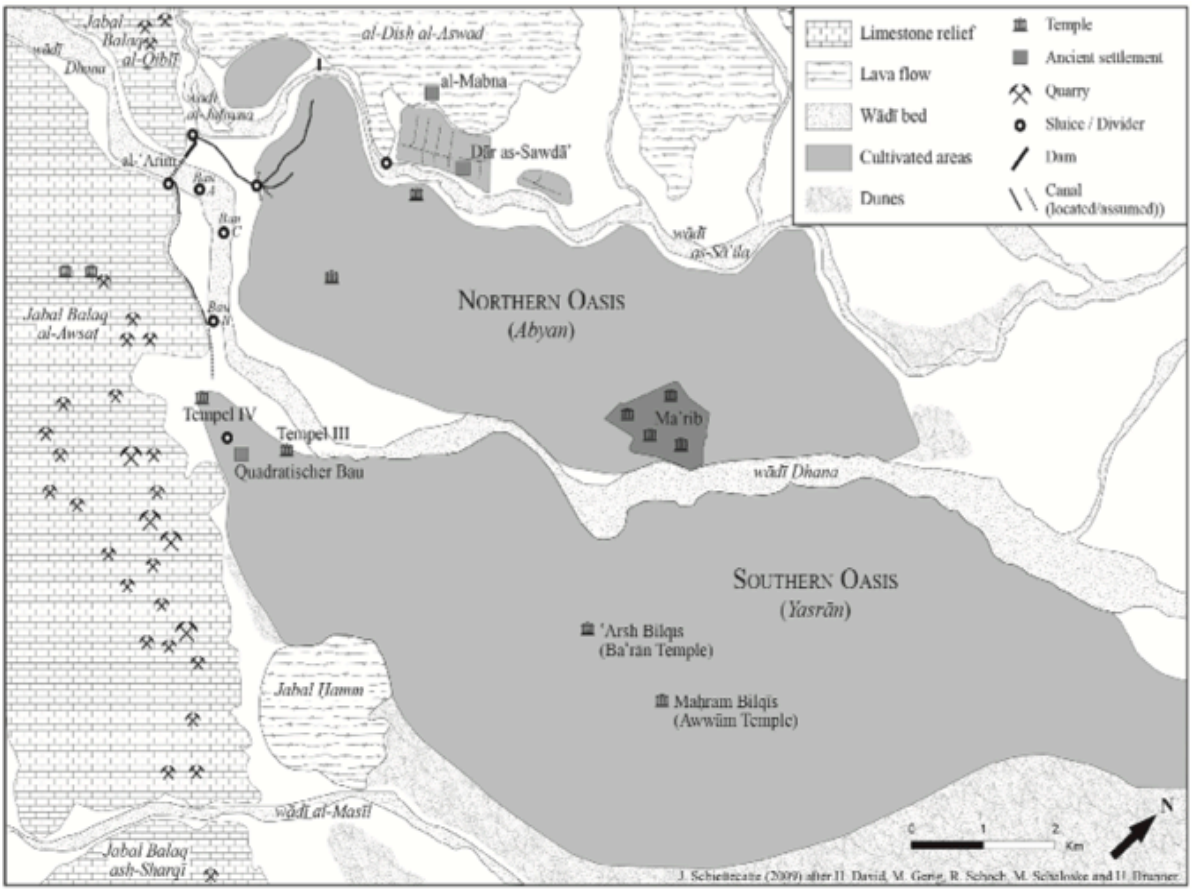
MEDENİYET VE TİCARİ İLİŞKİLERİN GELİŞMESİ

3.1. KERVAN KASABALARININ VE TİCARET KRALLIKLARININ KURULUŞU

Güney Arap Yarımadası toplumu tarıma dayalı bir toplumdu. Ticaret başlangıçta, ekonomide çok önemli bir rol oyamıyordu. Bu yüzdendir ki çoğu yazıtlar Main'deki ticaretten bahseden yazıtların aksine, savaştan, tarımdan yahut da dinden bahseder. Örneğin Sebalılar Dena vadisi tarafından kuzey ve güney olarak ikiye ayrılan (Resim 5) verimli Marib vahalarına yerleşmiştir. Sebalıların geliştirdiği sulamalı ve yoğunlukla yağmur suyuna dayanan tarım Seba ekonomisinin kalbidir. Bu akan yağmur suyunu tarım için kullanan gelişmiş tekniğin temeli Dena vadisi'ne dolan sel sularını kontrol edip daha sonra Marib barajı ile büyük bir kanala yönlendirip oradan da küçük kanallara dağıtarak vahaları sulamayı mümkün kılmaktır, buna da ‘’Yemen sel suyu sulaması’’ denmiştir. Marib barajı, Yemenlilerin sulama becerilerinin en müthiş örneği, Dena Vadisi'ni kapatmış ve kutsal kitap Kur'an ' da geçen (Kur'an 34:15) iki meşhur bahçeyi beslemiştir. Yağmur suyu toplamak ve bunu kontrol ederek sulama yapmak güney Arap ekonomisinin kalbidir. Aslında güney Arap toplumunun ticari aktiviteleri klasik yazarlar tarafından anlatıldığı gibi zenginliklerinin ana sebebi değildir. Doğal kaynaklardan çıkar sağlama bilgileri, onlara asıl avantajı sağlamış ve bu bilgileri kullanarak dahice sulama sistemleri yapmalarını sağlamıştır.

Mısır kaynaklarına göre buhur ticareti M.Ö. 4. milenyuma kadar uzanır.

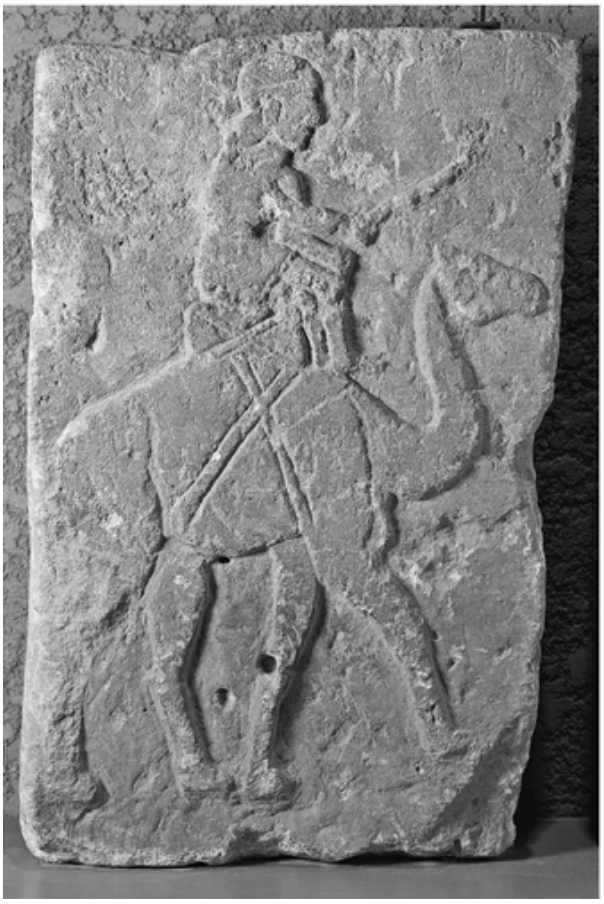
Firavunlar tanrılara sunar ve cenazeler esnasında kullanırlardı. Sümer ve Hint medeniyetlerinden kalan ve M.Ö. 3. milenyuma daynanan arkelojik belgeler, bu halkların buhuru, tanrılarına, teveccühlerini kazanmak ve memnun etmek amacıyla sunduğunu gösterir (Groom,2005:105-107). Yunanlılar, Partlar ve Romalılar buhuru seremonilerinde bolca kullanmışlardır. Ticaretin katkısı, güney Arabistan halkı tarafından bir gelişme aracı olarak, sadece tarımın düzenlenmesi halk içinde bir sosyal ve ekonomik birlik ve beraberlik hissi oluşturduktan sonra kulanılmıştır. Güney Arap halkı kuzeyle ticaret yaparak yüksek bir gelişmişlik seviyesine ulaşmıştır ki bu da da ticaret seçeneğini mümkün kılmıştır. Burada iki bağlantılı ekonomik temel vardır, birincisi dış ve ticari tabandır, ikincisi ise yerel ve tarımsaldır. M.Ö. 8. yy.'da gelişim eşiği, tütsü kervanlarının şehir vahalarını taçlandırmasıyla bariz bir şekilde gösterilmiştir. Bütünüyle bakıldığında, aslında kuzey Arap devletlerinin ekonomik ve kültürel ihtiyaçlarını aslında güney Arap devletleri karşılamıştır. Uluslararası ticaret, kuzey devletleri tarafından yapılmış fakat büyük Arap yolunun inşası büyük ölçüde güney Arap devletleri tarafından yapılmıştır. M.Ö. 8. yy'da da ayrıldıktan ve her devletin ayrı büyüme seviyesi oluştuktan sonra bu gruplaşma amacına ulaşılmıştır (de Maigret,1998:222-224).



Resim 5: Antik Marib vahasının ve çevresinin planı(Mancarella,2016:180)

Arabistan'ın topoğrafyası ve su kaynaklarının yerleri kervan yollarının trafiğinde belirleyici etken olmuştur. M.Ö. 1. milenyumda kervan ticareti deve kullanımıyla ilişkilendirilmiştir (Resim 6)(Maraqten,1996:225). Deve kullanımıyla ilgili en eski alıntı M.Ö. 4. milenyumun yarısına gider ve Mezopotamya oymalarında görülür (Al-Garoo,1999:23), lakin devenin evcilleştirilmesi aslen M.Ö.2. milenyumun ikinci yarısında olmuştur (Hausleiter.2011:220). Araplar develere çölü kolaylıkla geçebildiği ve sıcağa olan muazzam dayanıklılığı yüzünden "çöllerin gemisi" adını vermişlerdir. Devenin evcilleştirilmesi güney Arabistan'ın refah düzeyini tanımlamakta en büyük etken olmuştur nitekim bu gelişim develer ve kervanlar olmadan mümkün olmayacaktır. Bazı şehirler kervan yolları üzerinde olmalarından dolayı sürekli gelişmiş ve artık belli bir

noktadan sonra sadece kervan şehirler olarak adlandırılmışlardır.



Resim 6: Tel Halaf, Suriye'den, M.Ö 10. yy.'ın sonlarından yahut M.Ö 9. yy.'ın başlarından, deve ve binicisini gösteren bir kabartma (Magee,2014:209)

Buhur ağacının ve mürrüsafinin, buhura nazaran daha geniş bir yetişme alanı vardır. Yetişmesi iklimsel ve coğrafi şartların bölgede oluşundan kaynaklıdır. Bu mallar, M.Ö. 3. ve 4. yy.'larda kervan yolları üzerinde kesin bir nüfuz sahibi olan Ma'in'e gitmeden önce Hadramut, Kataban ve Seba'dan geçerdi ve bu devletler de topraklarından geçen mallara farklı vergiler uygularlardı (Maraqten,1996:218).

Minalıların ise kervan ticaretine M.Ö. 4. yy.'a kadar dahil olmadığı barizdir. Bunun yerine, Şabva, Yatil ve Karnav'dan kuzeyli Tamud kabilelerinin liderliğinde mal getirir ve bunları Gazze'den geçen tüccarlara satarlardı. Lakin, M.Ö. 4 .yy.'ın başlangıcında Minalılar kervan yolları üzerinde mutlak bir nüfuz sahibi olabilmişleridir. Çünkü yollar boyunca yerleşim yerleri ve karakollar kurmuş ve dolayısıyla Mısır, Suriye ve Mezopotamya'ya sürekli kervan gönderebilir hale gelmişlerdir.

Katabanların başkenti olan Timna, adeta Şabva'ya benzeyerek, tütsü ticareti için bir merkez haline gelmiştir. Katabanların küçük çiftlikler dışında hiç bir şeyleri olmamasına rağmen Somali'den gemilerle getirilen tütsü, Kataban limanlarına indirildiği için tütsü ticaretinde M.Ö. 4. yy.'da nüfuz sahibi olmuşlardır. Arap halklarına ödenen vergileri ve Minalıların tütsü ticaretindeki ısrarını göz önüne alınca küresel pazarda buhura olan talebin ne denli arttığını görebiliriz.

Arabistan'ın deniz ticaretindeki coğrafi konumu ve Mısır ve Akdeniz ülkelerinin, antik güney Asya, Yakındoğu, Hint Okyanusu ve Akdeniz arasındaki ticarette Arabistan'ı önemli bir aracı olarak görmeleri Arabistan'ın küresel rolünü adeta tanımlamıştır. Hadramut ve diğer limanlar (Kana[8]) tütsüyü ihrac etmek amacı için tütsüyü ülkelerden toplayarak ve daha sonra buradan kuzeye, Mısır, Suriye ve Mezopotamya'ya kervan yoluyla göndererek merkezi bir rol oynamıştır. Hint Okyanusu'nun kuzeyinden esen rüzgarlar, buradan gelen gemilerin çabukça şekilde güney Arap Yarımadası'nın güney kıyılarına ulaşmasına katkıda bulunmuştur. Bu gemiler seyirlerine Hindistan'dan, genelde kış yahut bahar aylarında başlarlardı. Yaz zamanlarında ise rüzgar tam tersi yönde estiği

[8] Arap Yarımadası'nın güney kıyısında bir liman. Bu liman, antik Arap ticaretinde hem kervan hem de deniz yolu için büyük önem teşkil ediyordu.

için dönüş yolunu kolaylaştırırdı. Liman sistemi Hint ve Araplar tarafından antik çağlardan beri bilinirdi çünkü bu sayede doğu Afrika ile karlı ticaret ilişkileri kurmuşlardır.

Zaman ilerledikçe Hindistan ve güney Arabistan ticareti İran'ın ve Mısır'ın da dikkatini çekti. Dolayısıyla bu iki ülke, söz konusu ticaret yolları üzerinde kontrol sağlamak amacıyla nüfuzlarını kullanma çabasına girdiler. Nebatiler için, Arabistan'da yetişen buhur ve mürrüsafinin büyük bir ticari kaynak olduğu reddedilemez. Nebatiler kervan yolunda önemli bir rol oynardı. Aynı eskiden Suriye ve Arap çöl halkarının yaptığı gibi tüm ticaret kervanlarını yönlendirirlerdi. Kervanların da Yemen ve Akdeniz arasındaki bu uzun yolculukta bir rehbere ihtiyaçları olurdu. Bazı askeri liderler seferlerinde rehberler kullanmışlardır. Pers kralı Kambises (M.Ö. 529-522) Mısır'ı fethettiğinde yanında Sina'lı Arap bir rehber vardır. Bir başka tanınmış Syllaeus adındaki Nebati lideri, Aelius Gallus'a Arabia Felix seferi esnasında yardımcı olmuştur (Strabo,16.4.23), Bir kervanın düzelenmesi kolay bir iş değildir nitekim kervanların yol boyunca güvenliklerini temin etmeleri için silahlı muhafızlara ihityaçları vardır. Kaldı ki hayvanların, malların ve insanların da hazırlanması ve ayrıca uzman bir kervan lideri de gereklidir. Antik Yakındoğu kervan düzenleme, bir çok göçebe kabilenin kervanlara saldırmalarından sonra iyi birer tacir haline gelmelerine kadar gelişmiştir. Kervan ticareti sadece güney Arabistan toplumlarının ekonomik olarak gelişmesine katkı sağlamakla kalmamış, aynı zamanda tütsü yolu üzerindeki toplumlarında dönüşümlerine büyük katkı sağlamıştır (Maraqten, 1996:219).

M.Ö. 1. yy.'da muson rüzgarlarından faydalanarak Mısır'dan açılan Yunan denizci Hint Okyanusu'nu açılan ilk Akdenizli olmuştur. Bu “keşif” güney Arabistan'ın kervan

tüccarları arasındaki konumunu zayıflatmıştır. Çünkü tek aracı olma özeliğini yitirmiştir. Buna rağmen stratejik konumları sayesinde ticaretteki bu geçişi sağlamaya devam etmiştir. Deniz ticaretindeki başarının muson rüzgarları hakkında sürekli bilgiye dayanması sebebiyle Kataban ve Hadramut krallıklarının Seba ve Ma'in'in baskısından kurtarmış ve ticari olarak bu krallıklardan ayrı bir nüfuza sahip olmalarını sağlamıştır. İki krallık da limanlarına demirleyen yunan ve mısırlı gemilerle ticaret yapabilme fırsatına sahip olmuşlardır ve bu Ma'inliler için ciddi bir sorun teşkil etmeye başlamıştır.

M.Ö. 30'da, Roma'nın Mısır fethinden sonra Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'ndaki ticaret kayda değer bir artış yaşamıştır. Lakin Arap bölgesinde durum, Roma imparatorluğunun doğu ticaretinden gelen yüksek vergilere ve dolayısıyla bu ticaretin mutlak kontrolüne göz dikmesiyle hayli karışık bir hal almıştır. Güney Arabistan'daki hoş kokulara olan yüksek talep ve bu malların Hindistan ve Mısır üzerinden gelmesi Roma'nın bu deniz ticareti yollarına vergiler koymasını sağlamıştır. Roma şehir devleti İskenderiye doğu lüks ticaret kaynaklarından alınan vergilerin toplanma yeri olmasıyla çok önemli bir merkezdi (Terpstra, 2015:73-94).

M.S. 1. yy.'da güney Arap devletleri arasında ticaret yolları, buhur ve mürrüsafi yetişen toprakların Muza, Aden ve Kana gibi limanların hakimiyeti için çatışmalar başlamıştır. Takiben 4. ve 7. yy.'larda güney Arabistan devletleri düzenli ve yavaş bir duraklamaya geçmeye başlamıştır (de Maigret,2002:252). Bu duraklamanın birçok sebepten ötürü olsa da asıl sebebi tütsü ticaretinin durması olmuştur ki bu da ekonomilerinde büyük bir kayıp yaşamalarına sebep olmuştur.

3.2. BUHUR ve MÜRRÜSAFİ

Buhur ve mürrüsafi ağaçları farklı türlerde Hadramut'ta yetişirler. Umman'ın kuzeyine tekabül eden Dofar, Yemen adalarından biri olan Sokotra'da ve Somali kıyılarında yetişirdi. Buhur (Resim 7) Boswellia Sacra türünden gelir ve mürrüsafi Commiphora cinsinden gelir. Somali kıyıları ve Hadramut'ta bu ağaçlardan çokça yetişmesinin esas sebebi ağaçların ihtiyacı olan kireçli toprağın ve kurak bölgelerin bu yerlerde mevcut olmasından kaynaklanır. Buhur da mürrüsafi de önce ağaçların gövdeleri kesilip sonra reçinenin tamamen dışarı akması beklenip katılaştıktan sonra toplanarak elde edilir (Resim 8) (VanBeek,1960:71-86).



Resim 7: Buhur ağacı (Avanzini, 2009:30)



Resim 8: Dofar'da bir buhur ağacın özsuyu gövdesine açılan deliklerden dışarı gelirken(VanBeek,1960:84)

Antik medeniyetler buhur ve mürrüsafinin kullanım alanlarından haberdardı ve bu da incil ve Mısır metinlerinde tasvir edilir. Yunan şair Sapfo (M.Ö.600) şiirlerinde buhur, mürrüsafi ve çin tarçınının karıştırıldığını söyler (Frag.44). Klasik düşünür Pisagor (M.Ö.500) Yunanlıların tanrılarına tapınırken tütsü yaktığını söyler (Alfen, 2002:36). Lakin Babillilerin sevişmeden önce tütsü yaktığını söyleyerek buhur hakkında daha çok bilgi veren kişi Herodot'tur. “Ne zmaan bir Babilli eşiyle cinsel ilişkiye girse, önce ikisi de yanmış bir tütsü sunağının önünde oturur ve daha sonra başka hiç birşeye dokunmadan şafakta yıkanırlardı, bu Arabistan'da da gelenekti”(1.198). Ayrıca, kadınların vücutlarına da buhur sürdüklerini ve bunu bir kozmetik ürünü olarak kullandıklarını söyler (4.75), ki

bu gün Yemen'li kadınlar için durum hala aynıdır.

Yine Herodot, Arabistan'ın tütsü, buhur, mürrüsafi, çin tarçını, tarçın ve laden yetişen tek yer olduğunu söyler (3.107). Ayrıca yine Herodot, Pers İmparatorluğu'nun Darius döneminde (M.Ö.521 – M.Ö.486), yıllık 25 ton tütsü aldığını söyler. Bu da tütsünün zaten Herodot'un zamanından önce de revaçta olduğunu gösterir. İlk yunan denizcileri, buhur ve mürrüsafiyi tarif etmeye ve nerelerde yetiştiklerine dair bilgi vermeye çalışsalar da verdikleri bilgiler pek de doğru sayılmazdı. Çünkü bu ağaçlar kıyıda değil iç kısımlarda yetişirlerdi. Bu yüzden denizcilerin bu ağaçları kesmek ve ürünlerini toplamak bir yana dursun bu ağaçlar hakkında genel olarak verdikleri bilgilerin doğruluğu tartışılabilirdi. Thefrastus bitkiler hakkında kitabında Arabistan seferine giden kahramanlar hakkında bilgi vermiştir

> *"Buhur, çin tarçını ve mürrüsafi Arab Yarımadası'nda Seba, Hadramut, Kitibayna ve Mamali (Seba, Hadramut, Kataban ve Ma'in) civarında bulunur. Buhur ve mürrüsafi ağaçları kısmen dağlarda büyür ve kısmen de hususi mülklerde ve dağların eteklerinde yetiştir, dağlardan aşağı akan nehirlerin ovaları beslediği söylenir... Denir ki, buhur ağacı uzun değildir. Boyu beş arşını geçmez ve çok dallıdır; armut gibi yaprakları vardır. Lakin çok daha küçük ve renk olarak daha yeşildir, sedefotu gibi kabuğu yumuşaktır. Mürrüsafi ağacı ise cüsse olarak yine ufak ve daha gürdür. Denir ki, güçlü ve yere doğru eğri bir gövdesi vardır ve bir insanın bacağından daha kalın olmakla birlikte sandal ağacı gibi yumuşak bir kabuğu vardır."*
>
> *(Theofrastus , 9.4)*

Plinius Secundus (M.S. 23-79) buhurun büyüme ve toplanma süreciyle ilgili en doğru bilgileri kitabında vermiştir, ayrıca mürrüsafinin de bir çok özelliğini yine kitabında sıralamıştır.

> *"... Arabistan'ın zenginlikleri ve buraya mutlu ve kutsanmış sıfatlarının verilmesinin sebepleri, Arabistan'ın ana ürünleri bu zamanlarda buhur ve mürrüsafidir. Bunlardan ikincisi mağara sakinlerinin ülkesiyle paylaşılır. Lakin Arabistan'dan başka hiç bir ülkede bulunmaz... Buhur satma şansı daha nadir iken buhur yılda bir kez toplanırdı. Günümüzdeki talep ikinci bir toplamayı da beraberinde getirir. İlk ve doğal toplama süreci yazın sıcağının en yoğun olduğu zamanda başlar. Kabuğun en dolu olduğu belli olan yere bir kesik atar ve bu kesiği şişkinliğin en ince yerine kadar devam ettirilir. Ve kabuk bir darbe ile gevşetilir lakin tamamen sökülmezdi. Kesikten köpüklü ve yağlı bir sıvı akar ve yere serilen palmiye yapraklarından oluşmuş bir çeşit halıya dökülür, burada katılaşır ve toplanırdı. Lakin diğer yerlerde bu, ağaca sertçe vurulurdu. İkinci yöntemle elde edilen buhur daha saf haldedir. Birinci yöntemle daha fazla miktarda buhur elde edilir. Kabukta yapışık bir şekilde bulunan reçine, metal bir alet yardımıyla kazınırdı ve sonuç olarak içinde ağaç kabukları bulunurdu... Mürrüsafi üreten ağaçlar da buhur ağaçları gibi yılda iki kez delinirdi. Lakin bu sefer kesikler kökten ta ki kesiğe dayabilecek güçte olan dallara kadar atılırdı."*
>
> *(12.51 -57)*

Mürrüsafi de buhur gibi kutsal bir madde olarak kabul edilirdi. Tedavi amaçları ile kullanılır, yakılır ve dini ayinlerin bir parçası olarak en eski antik toplumlarda bile tütsü ile birlikte yerini almıştır. Yemen ve tütsü ticaret yolu yakınlarında yapılan bir çok kazıda tütsü yakacakları bulunmuştur. Yakacaklar bir ya da bir kaç yüzlerinde tütsü isimleri oyulu olarak bulunmuştur (Resim 9, 10)(Maraqten,2014:487-490).



Resim 9,10: M.S. 9. yy.'dan bazı tütsü yakacakları, İstanbul Arkeoloji Müzesi

(Fotoğraf:Araştırmacı)

Antik yazıtlara göre Asur ve Mısırlılar buhuru dini amaçlarla kullanmışlardır. Yunan ve Romalılar ise ayinleri esnasında yakmışlardır. Antik dünyadaki çeşitli kullanım alanları dolayısıyla buhur ve mürrüsafiye olan talep hep fazlaydı. Tütsü, çeşitli dini ayinlerde kullanılırdı. Örneğin eczacılıkta, evde ve eski Mısır ve Yemen mumyacılığında da kullanılırdı. Bunlar tütsünün bilinen kullanım alanlarıdır. Antik insanların kullanım şekli hakında bilgi verme noksanlıkları dolayısıyla tütsünün başka kullanım alanları olduğu da aşikardır. Lakin yeterince bilgi verilmiştir (VanBeek,1960:82-86). Güney Arabistanlılar bu yüksek taleple baş edebilmek ve mallarını antik çağın en önemli pazarları olan Mısır, İran, Yunanistan, Roma ve Mezopotamya'ya denizaşırı satabilmek adına bir ticaret sistemi geliştirmişlerdi. Özellikle tütsü, önce hazırlanıp daha sonra tüm Akdeniz bölgesine bu ticaret sistemi aracılığıyla satılırdı (Pliny 12. 32. 59). Bu değerli malların nakliyesi için hem deniz hem kara yolları kullanılırdı.

3.3. GÜNEY ARAP EKONOMİSİ

Daha önce de bahsettiğimiz gibi güney Arap toplumunun refahında bir çok faktör rol oynamıştır. Özelikle de bu topluma refah, şan ve servet getiren ekonomik faktörlerin toplumun refahı üzerindeki etkisi büyüktür. Klasik yazarlara göre tütsü ticaretinin tarım ve bu topraklara can katan su kaynaklarının yönetiminin yanında bu halkın ekonomisi açısından mihenk taşı konumunda olduğu barizdir.

Yemen'in mükemmel konumu ve Yemen halkının muson rüzgarları hakkındaki bilgisi, onlara, Afrika ve Hindistan deniz ticaret yollarının kontrolünü ele geçirmede büyük katkı sağlamıştır. Aynı zamanda Afrika ve Hindistan kaynaklarını kendi

limanlarına toplayp Akdeniz bölgesine satmışlardır. Sebalıların ekonomik refah düzeyine ilk atıf İncil'de geçer (1 Krallar). Bu pasaj Seba kraliçesinin kral Süleyman'a M.Ö. 970-931 civarında yaptığı ziyaret hakkındadır.

> ‘’ *…Seba kraliçesi Süleyman'ın namını duymuş ve onu zor sorularla sınamak amacıyla Kudüs'e kalabalık bir ahali ile gelmişti. Yanında yüklü miktarda baharat ve muazzam miktarda altın ve değerli taşlarla yüklü develer de vardı ve krala onbinlerce drahma değerinde altın ve yüksek miktarda baharat ve değerli taş sundu. Seba kraliçesinin sunduğu bu zenginlik gibisi kral Süleyman'a bir daha asla gelmedi.”*
>
> *(10:1–10)*

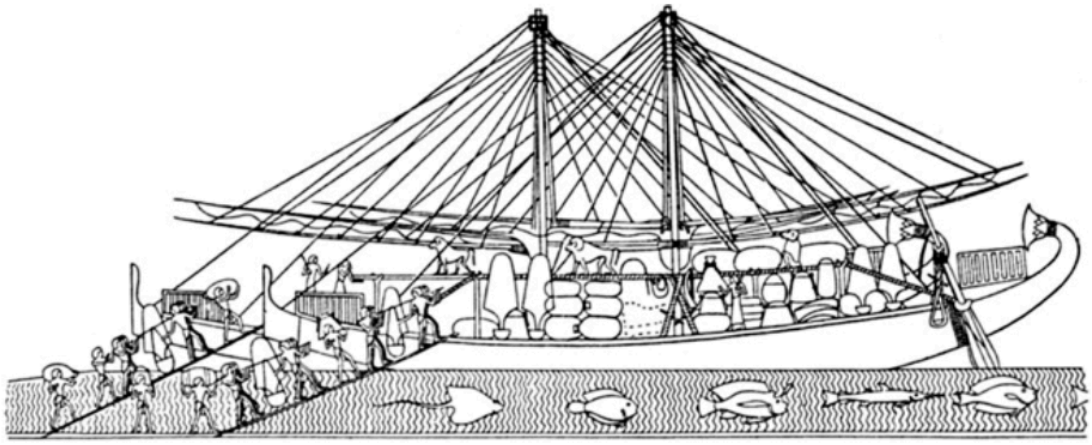
Seba krallarının hediyeler ve hoş kokular gönderdiği iki başka olay daha kaydedilmiştir. Bunların birincisi Asur kralı II. Sargon'a ait Ita'mara'dır. Bu olaydan Seba krallarının kuzey Arabistan'da çıkarları olduğu anlaşılabilir (Ephal, 1982:88,229). İkincisi ise Sanherib'in yazıtlarında, Asur kralı (M.Ö. 705-681) tarif edilip 'Kerib'il Vatar[9]'ın armağanı hakkındadır.

M.Ö. 1. binden beri Yemen, Suriye, Filistin antik ticaret yolunu tekelleştirmiş. Tüm güney Arap krallıkları bu tekelde ya tüccar ya da bu uluslar arası ticaret yoluna doğrudan müdahildi. Mısır metinleri tütsünün Nil'e bu malın en büyük tedarikçileri olan güney Arap toplumları tarafından getirildiğini gösterir. Bu ticaretin kanıtı olarak Teb şehrindeki M.Ö. 2. Bine dayanan Deir El Bahri tapınağının duvarlarındaki freskler

[9] Mükerrib Kerib'il Vatar bin Damar'Ali (Sanherib'in yıllıklarında geçtiği şekliyle Karibilu) güney Arap yazıtlarında çok rastlanan bir isim, Krallığını Etiyopya'dan Asur'a, Hadramut'a ve Hint Okyanusu'na kadar genişletmek için sayısız askeri sefer başlatan kral.

gösterilebilir. Fresklerde, Mısır'ın 18. hanedanlığından 5. firavunu Hatşepsut'un Punt topraklarına gönderdiği beş gemilik ticaret heyetinin dönüşünde, gemilerden birinde küçük tütsü ağaçlarının resmedildiği görülür. (Resim 11)

Canlı buhur ve mürrüsafi bitkilerinin nakliyesi Hatşepsut'un bu ürünlere ödediği yüksek vergilerden, bu ürünleri kendi topraklarında yetiştirerek kaçınma çabasıydı. Lakin bu teşebbüs bitkilere gerekli olan iklimsel ve toprak özelliklerinin Mısır'da mevcut olmamasından ötürü başarısız olmuştur (Singer.2007:43).



Resim 11: Kraliçe Hatşepsut'un M.Ö. 1500'de Punt topraklarına düzenlediği sefer ve Mısır'a getirilmek üzere alınan mürrüsafi bitkileri (Singer et al, 1954:55).

Yazmaların tarif ettiği gibi altın ve gümüş Arabistan'da bilinen ve talep edilen kaynaklardı ve klasik yazarlar da yazmalarında bu konulara değinmiştir. Diodorus (M.Ö. 1.yy) bize Sebalıların refahının ne düzeyde olduğunun bir tasvirini aşağıdaki metninde yapmıştır:

‘’*Bu kabile (Seba), zenginlikte ve bollukta sadece komşu krallıklarından değil tüm insan aleminden üstündür. En küçük ağırlıktaki mallar için*

aldıkları en fazla miktarda gümüş ve altın uğruna ticaret yaparlar. Sonuç olarak, uzak ve münzevi konumlarına istinaden çağlar boyu asla savaşın yıkımına şahit olmamış ve özellikle Seba başta olmak üzere bu krallıklarda altın ve gümüşün bolluğundan ötürü kadehlerden mobilyalarai kolonlara ve saraylara kadar herşey altın ve gümüş işlemelidir. Başkentlerindeki tavanlar ve kapıları türlü paneller ve altın dolu kasalar ile bölmüş ve buraları değerli taşlarla süslemişler. Bu açıdan da evlerinin yapılarını sırf değerlerinden ötürü fevkalade hale getirmişlerdir. Bazı parçaları evlerinin, fildişinden ve çeşitli gösterişli ve değerli taşlardan yahut insanın en değerli tuttuğu başka ne varsa onlardan yapılmıştır. Bu insanlar çağlarını haset eden kimselerden ayrı geçirdiğinden ötürü de onları, refahını bir başka insanın zenginliğinin onlara tanrının bir nimeti olduğunu hissetmeye itmiştir. ‘’

(3. 47. 5-9)

M.S. 1. yy.'dan bir deniz katibi Kana gibi deniz ticaretinde önem teşkil eden liman kentlerinin bir çoğunun Hadramutların güney Afrika'nın geleceğinin ticarete dayandığını anladığında inşa edildiğini yazmıştır.

‘’ *Eudaimon Arabistan'dan sonra kıyıdaki bir başka pazar şehri olan Eleazos krallığının Kana (Qana) şehri yani tütsü ülkesi… Bu metropolisten daha iç kesimlere gidildiğinde Sabbatha metropolisi vardır (Şebve). Bu metropoliste kral yaşar. Bu topraklarda yetişen tüm buhur*

adeta bir depoymuşçasına develer ve sallarla Kana'ya getirilir. Burasının uzak liman kentleriyle de ticaret ilişkileri vardır ve komşusu İran'la, Mısır'dan ithal ettiği mallar buğday, Arap tarzı kıyafetler, şarap, bakır, kalay, mercan ve buhurdur.... Ayrıca, kral için, genellikle süslü altın ve gümüş tabaklar, atlar ve iyi kalite kıyafetlerdir. Buhur, sarısabır ve tüm diğer yerel ürünlerini ihrac eder. Buraya yolculuk en iyi Muza'ya yapıldığı zamanda yapılır."

(Periplus 27–28)

Güney Arabistan'ın bu zenginliği Augustus'un ilgisini çekmiş ve Romanın tütsü, buhur vb. ticaret kaynaklarına ödediği verginin Roma'ya her sene 100 milyon sikke kaybettirdiğini farketmiş. Dolayısıyla Mısır valisi Gallus'u güney Arabistan seferine göndermiştir (Plinius 12.41.84). Strabon'un aşağıdakileri söylerken de temas ettiği konu budur;*"(Augustus) Arapları kazanmanın ya da onlara boyun eğdirmenin amacını anlamıştı. Hoş kokular ve değerli taşları altın ve gümüş karşılığı satıyor. Lakin kazandıklarını hiç bir zaman yabancılara harcamıyorlardı. Çünkü o, ya zengin arkadaşlarla ya da zengin düşmanlarla iş yapmayı istiyordu."(16.4.22).* M.Ö. 26/25'te güney Arabistan'a yapılan bu askeri seferi bize aktaran Strabon'a göre, sefer en az on bin kişi ve seksen gemiden, bunlara ek olarak da nebatiler ve yahudilerin gönderdiği desteklerden oluşuyordu. Augustus ayrıca Yemen limanını da yıkmak istiyordu nitekim Gallus'un seferinde buranın yıkıldığı da söylenir. Bunun amacı, Hindistan'a giden ticaret yollarını tekelinde bulunduran Adani korsanlarının ve güney arabistanlı tüccarların gücünü ellerinden almaktı (Bukharin,2011:10). Augustus'un seferden Seba ve Marib

sınırlarına, Etiyopya'ya ve Nebata şehrine ulaşarak istediğini elde ettiğini söylemesine rağmen (Res Gestae Divi Augusti, 26) Strabon, işin aslının öyle olmadığını ve Gallus'un yanındaki nebatili rehber tarafından aldatıldığını ve seferin aslında bölgenin coğrafyası konusunda bilgisizlikten ötürü bir başarısızlık olduğunu söyler (Jameson, 1968:71-84).

Güney Arap krallıklarının çoğunun, özellikle Minalıların ekonomisinin temeli ticaretti ve bundan yazıtlarında da bahsetmişlerdir. Diğer krallıkların aksine ciddi askeri aktiviteleri yoktu ve kendilerini tamamen ticarete adamışlardı. Dolayısıyla ticaretleri çok uzak topraklara kadar ilerlemiştir.

Dikili yazıtlardan öte seramiğe ve ağaç dallarına kazınmış daha bir çok yazıt bulunmuştur ve arkeloglar hala daha bu bulguları araştırma aşmasındadır. Bu metinlerin araştırılması antik güney Arabistan'ın günlük ve ekonomik yaşantısı hakkında bize yeni bilgiler katacaktır.

3.4. GÜNEY ARABİSTAN'DA DENİZ VE KARA TİCARET YOLLARI

Kara ticaret yolları, ana yollar ve besleyici yollar olmak üzere iki bölüme ayrılır. Besleyici yolların ana amcı buhur ve mürrüsafiyi büyük limanlara ve kervan merkezlerine nakletmekti. Sonuç olarak bu malları ana kara yollarına yahut da denizaşırı yollara sevketmekti.

Büyük ana yol Şebve'den başlayıp Timne, Marib, Ma'in, Yatrib(Medine); Najran ve sonraki durak olan Dedan ya da şimdiki adıyla El-Ula'dan Gazzeye giderdi. Buhur, Gazze'den, İskenderiye'ye buradan da bir başka kuzeydoğuya dallanan ve Karyat-el Fav'dan geçen bir yol aracılığıyla Gerha limanına götürülürdü. Daha sonra da kuzeye

gidip Mezopotamya'ya ulaşırdı (Beeston,2005:53).

Hem Periplus'un hem de Plinius'un klasik yazmalarına bakılarak buhur, mürrüsafi, baharat ve değerli taşların çoğunlukla güney Arabistan'dan geldiği ve daha sonra ticaret ustaları olan Ma'inlilerin ve tüm diğer tüccarların Şebve'de toplandığı söylenebilir. Plinius'a göre ayrıca, Timne ve Gazze arasındaki yolun aaltmış beş aşaması vardır. Tüccarlar mallarını satın aldıktan sonra deri keselere koyar ve bunları gemilere yüklemek suretiyle Hint Okyanusu'ndan geçirirlerdi.

> *"Buhur, toplandıktan sonra Sabota'ya (Şebve) develerle götürülürdü, şehrin kapılarından biri sırf bu malların kabulüne atanırdı. Şebve'de ağırlık yerine ölçüyle alınan bir aşar vergisi rahipler tarafından tanrıları Sabis adına toplanır ve tütsünün bu iş tammalanana kadar piyasaya çıkarılmasına müsaade edilmezdi. Sadece Katabanların ülkesi üzerinden ithal edilebilir ve bu halkın kralına da bu işe uygun bir vergi ödenirdi. Gazze'den 14871 mil uzakta bulunan başkentleri Timne'ye edilen yolculuk develer için duraklarla beraber 65 safhadan oluşur. Sabit miktarlarda tütsü rahiplere, kapı muhafızlarına, hizmetkarlara, kralın yardımcılarına, muhafızlara ve seçtiklerine de verilir. Gerçekten de tüm yol boyunca ödeme yaparlar. Bir yerde su için bir diğerinde ise hayvan yemi için yahut duraklarda konaklama için ve ayrıca çeşitli ücretler için de ödeme yaparlardı. Dolayısıyla Deve başına gider, Akdeniz kıyılarına ulaşana kadar 688 dinara kadar çıkardı ve burada da imparatrluğumuza gümrü gideri öderler. Sonuç olarak en iyi buhurun fiyatı libre başına 6,*

ikinci en iyinin 5 ve üçüncünün 3 dinar olurdu. Mürrüsafiden bir tanrıya hiç aşar ödenmez. Çünkü bu bitki başka ülkelerede de yetişir. Lakin yetiştiriciler Kataban kralına hasadın çeyreğini vermek zorundadırlar. Gerikalanı da yerel halk tarafından satın alınır ve deri çantalarla paketlenir ve diper ıtriyatçılar da bu bitkinin çeşitlerini ayırt etmekte hiç güçlük çekmezler. Çünkü koku ve tutarlılıktan faydalanırlar. Fiyatlar satıcıların stoklarına göre değişiklik gösterir ve mürrüsafi libresi 3'ten 50 dinara kadar değişiklik gösterir."

(Pliny 12.61–70)

Sonuç olarak mallar 2 ticaret yoluyla taşınırdı. Karnav'dan geçip Yathill'e daha sonra da Petra ve Gazze'ye giden bir yol vardır. Güney Arabistan ve Gazze arasındaki yol yaklaşık 1800 km.'dir. Başka bir yol ise Şebve'den körfez kıyı şehirlerine kırk günde gidilen ve burada tüccarların buhur ve mürrüsafiyi deve kervalarıyla Mezopotamya'ya götürdükleri yoldur. Strabon'un, kitabında hoş kokulu malların taşınmasını ilk kez anlatan Kyrenaika'lı Eratosthenes'den yaptığı alıntıda Eratosten; *"Katabanya (Kataban) buhur üretir ve Hadramut mürrüsafi üretir, ve bu ikisi ve tüm diğer ıtriyat tüccarlara satılırdı. Bunlar Ayla'dan yetmiş günde gelir (Arap Körfezi'nin) karşı girintisinde yer alan şehir, modern Akabe lakin Gerhealılar Kataban'a kırk günde varırlardı(Strabo 16.4.4)."* Strabon ayrıca Arap Yarımadası'nın ortasından, Hadramut vadisinden Arap Körfezi'ne doğru geçen bir başka yolun varlığından da söz eder. Tüccarların, Arap devletleri arasında silah, hurma, hayvan derileri, baharatlar, altın ve şarap gibi malları taşımak için çok gelişmiş ve düzenli bir ticaret yolu kurduklarını görebiliriz (Harita 3).



Harita 3: Antik tütsü kervanı yolları (M.C.A. Macdonald,2000 :39)

Arap devletleri arasındaki çatışmalar, kervan yollarındaki trafiği zayıflatmış, bu da güvenliğin yokluğundan dolayı kervanları korumasız bırakmıştır. Buna rağmen kervan yolları işleyişlerine belli bir süre daha devam etmiş ve Akdeniz dünyasını ıtriyatla beslemeye devam etmiştir. Nitekim kervanlar mevsimsel rüzgarları beklemek zorunda olan gemilerden çok daha hızlı bir ticaret yöntemiydi. Buhur ticaretindeki düşüşün sebepleri arasında iklim değişiklikleriyle ağaç üretmindeki azalma ve Hippalos adlı denizcinin muson rüzgarlarını kullanarak Hindistan'la düzenli ticaret ilişkileri oluşturması gösterilebilir.

> ‘’*Tüm kıyı yolu, tarif edildiği gibi, insanlar eskiden Kana'dan Eudaimon(Yemen)'e, Arabistan'a küçük gemilerle koyların kıvrımlarını kullanarak giderdi. Gemi kaptanı Hippalos, ticaret limanların yerini çizmek ve denizin hokkabazlığıyla, açıkdenizde bir yol keşfeden ilk insan oldu.”*
>
> *(Periplus: 57)*

Batlamyus ayrıca Kızıldeniz ticaretini doğrudan Hindistan'ı aramaya teşvik etmiştir. Lakin Roma'nın ayinlerde tütsü kullanmayan Hristiyanlığa geçişi tütsü ticaretinin çöküşünün asıl sebebi oldu (Groom, 1981:233).

Akdeniz'in ekonomisini kötü etkileyen Roma İmparatorluğu'nun duraksama dönemi başlayana kadar buhur ve mürrüsafi yüksek talep almaya devam etti. Aynı şekilde güney kervan devletlerinin de gerileyişi kara kervan yollarının gerileyişiyle doğrudan bağlantılıdır. Güney Arabistanlı tacirlerin deniz ticareti tamamen buranın denizaşırı ticarette önemli bir rol oynayan limanlarının coğrafi konumuna bağlıydı. Tacirler ayrıca

bölgenin kışın Umman'dan gelip Hindistan'a giden muson rüzgarları gibi iklimsel özelliklerinden de faydalanıyorlardı. Ek olarak da doğu Afrika'dan gelip Aden Körfezi ve Kızıldeniz'e giden güneybatı muson rüzgarları da hem içte arap limanları arasındaki ticarette, hem de dışta Levant'a ve Afrika'ya gidişte yardımcı oluyordu.

Daha önceden de bahsedildiği gibi özellikle antik Yemen limanının stratejik konumu burayı bir çok malın ithalat ve ihracatında bir merkez haline getirmiştir. Bu limanlar antik dünya uluslarında müthiş bir üne sahipti. Periplus, Kızıldeniz boyunca önemli olan ticaret limanlarını bir bir listelemiştir. Bunlardan bazıları Muza, Mosça ve Kana'dır(24,27,28). Sokotra adası da önemli ticaret merkezlerinden sayılır. Agatharchides, Hint tüccarların "Talihli Adalar'a" M.Ö. 2. yy.'da geldiğini söyler. Hindistanı, Doğu Afrika ve Yemen arasındaki konumu burayı ticaret gemileri için bir aktarma merkezi haline getirmiştir ki bu adalar zaten tütsü, buhuri aloe ve zencefilin büyük üreticilerindendir (Weeks et al.2002:121).

Ayrıca iki deniz yolu daha vardır. Bunların birincisi sadece buhur ve mürrüsafi getirmek için kullanılan iç ya da kısa yoldur, mallar üretim yerlerinden alınır ve Kana, Aden ya da Muza gibi limanlara daha sonra ticaret kervanlarıyla göndermek üzere getirilirdi. Yani bu merkezler arasında bir değiş tokuş misali bir hadise vardır. İkinci yol ise dış ya da uzun yoldur ki bu yol küresel limanları birbirine bağlar. Bu yol seyrüseferde büyük deneyim gerektirir ve gemiler Bab el Mendeb düzlüğünden geçerek Yemen limanlarından geçer ve Mısır limanına giderdi. Kızıldeniz yolu, güney Arabistan ve antik Mısır arasındaki en önemli deniz ticaret yoluydu. Diğer yollar ise Hint Okyanusu'ndan Hindistan'a giderdi. Aksum ve Mjuza limanları arasında sürekli bir deniz bağlantısı

mevuttu (Al-Garoo,1999:27).



Harita 4 : Antik tütsü ticaretinin deniz bağlantıları(ed. M.C.A. Macdonald,2000 :39)

Bildiğimiz üzere Minalılar ticaretlerini, kuzey ve merkezi Arabistan'da Dedan ve Karyat El- Fav gibi bir çok ticaret kolonisi kurarak geliştirmişlerdir Mina ticaret faaliyetlerinin bulgularına güney Arap krallıkları sınırlarında bulunmuştur ve bunların bir

çoğu da Arap Yarımadası vahalarında da bulunmuştur. Fakat bazıları çok daha uzaklarda, Mısır ve Akdeniz'de bulunmuştur. Bir çok arkelojik kanıtın gösterdiği üzere mallarıyla seyahat etmişlerdir. Mina'lı tacirin tahta tabutunda (Kahire'deki Mısır Müzesi) şöyle yazar "*(Zeydil bin Zeyd) Ptolemy'nin oğlu Ptolemey'in zamanında ''(Ptolemy'nin Oğlu'nda anlatıldığı üzere 8. Ptolemiler) Mısır tanrılarının tapınakları için mürrüsafi ve hint kamışı ithal ederdi''(Resim 12),* (Sayed, 1983:93-96). Güney Arabistanlı tacirlerin Akdeniz'e kadar ulaştığının bir başka kanıtı da Delos adasındaki Artemis tapınağında bulunun ve iki Mina'lı taciri tasvir eden sunaktır. Atna tarafından fethedilmesinden ötürü Delos adasının uluslar arası ticarette muazzam bir önemi vardı (Robin 1991–1993: 62). Bu sunak Mina tanrısı Wedd'e adanmıştır. Sunak silindirik bir şablon ve tepesinde kare bir açıklık olduğu için bir çeşit tütsü yakacağı olarak kullanıldığına inanılır (Resim 13). İki dilde yazılmış, mina ve yunanca, bir yazıt da bu sunağın üzerine kazınmıştır. Yunanca yazılar Clermont-Ganneau tarafından M.Ö. 2. yy.'ın yarısına dayandırılmıştır. (1908: 556 , 552).

Mina dilinde :

1- Ḥn' ve Zyd' l, Ḥḏb klanlarının ikisi,

2 – Wdm ve tanrıların sunağını dikmiştir.

3 – Delos'ta Ma'in'in.

Mina yazısını takiben Yunan yazısı şöyle yazar : "Wdd'a, Mina'lıların tanrısı."[10]

Strabon, Mina'lılar ve Gerrhaea'lılardan Nebati'lerin tütsü tedarikçisi olarak bahsetmiştir(16.4.18). Plinius ayrıca Minalıların buhur ticaretini kontrol ettiğinin altını çizmiştir.

[10] İslam öncesi Arap yazıtlarının Online Dijital Arşivi, proje, Pisa Üniversitesi'nden Prof. Avanzini'nin liderliğindedir (DASI; http://dasi.humnet.unipi.it), RES no.3570.

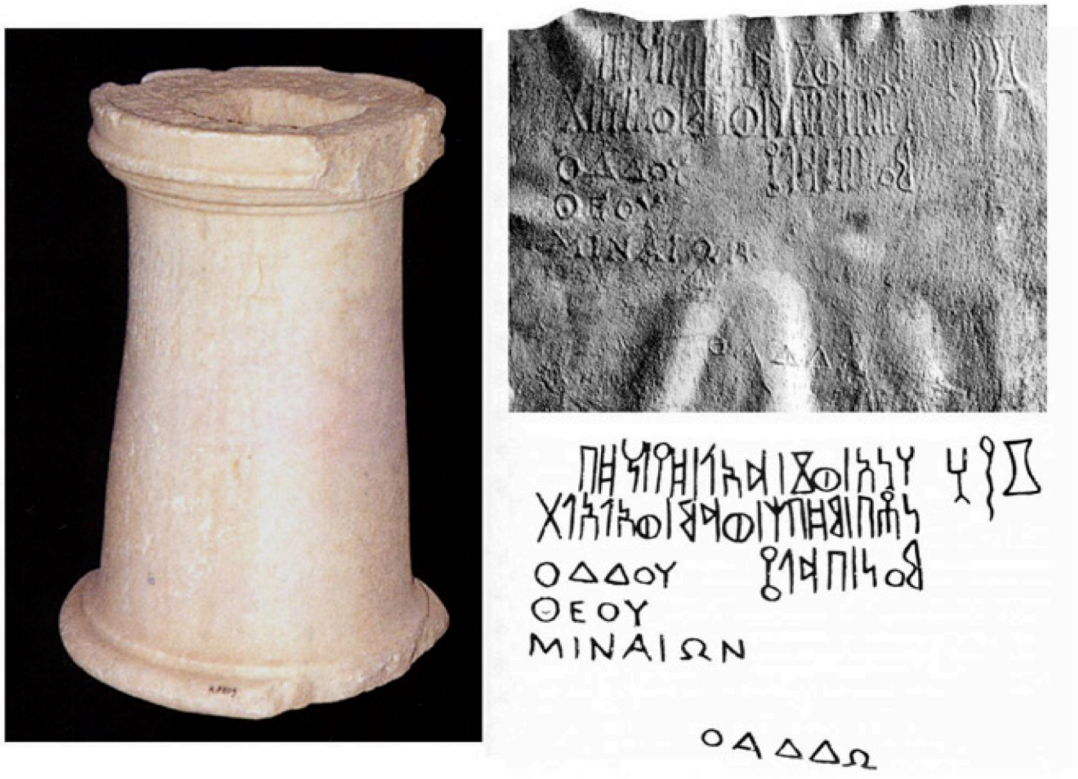
''Bu halktır ki ticaretin temelini atmıştır. Ve yine onlardandır ki parfüm Mina ismini almıştır. Bunlardan başka hiçbir Arap bir tütsü ağacı görmemiştir ve denir ki 3000'den fazla aile bunu alıp satma hakkını babadan oğula olmak suretiyle elinde bulundurur. Bu ailelerin üyeleri kutsal sayılır ve ağaçlara buhur toplamak adına kesik atarken bir kadınla buluşarak ya da cenaze işleriyle uğraşarak kirletilmelerine izin verilmez. Bu şekilde malın değeri dinin ahlakından ötürü artar. Bazı kişiler ormanlardaki bu buhurun herkese ait olduğunu iddia eder. Lakin başkaları da aralarında yıllık sırayla paylaşıldığını iddia eder.''

(12.54)

Minalıların farklı yerlerde bıraktığı bu izlerin sadece gelir kaynaklarını korumak yahut ticari amaçlardan öte aynı zamanda dünyaya kimlik ve kültürlerini tanıtmak amaçlı olduğu barizdir. El- Hamdani'ye göre bunu kanıtlayan bir başka belge kuzey Arabistan'da bulunmuştur ve bu belgeye göre Mina'lılar bazı aileleri kızey Arabistan kabileleriyle karıştırmışlardır (Dadan).



Resim 12: Mısır'dan bir tabutun üzerindeki Mina yazıtı - RES :3427 (DASI)



Resim 13: Delos adasında bulunan iki dilde yazıtlara sahip olan bir sunak - RES :3570 (DASI)

Sokotra adasında iki Yunan anıt duvar yazısı Hok mağarasının içinde keşfedilmiştir ;

11:26 : (1) Σεπτί(μιος) (2) Πανίσκος (3) ναύκληρο[ς] (4) τοὺς θεοὺς (5) μετὰ καὶ τοῦ (6) σπηλέου (7) προσεκύνη(σα)

"Septimius Paniskos, geminin sahibi,tanrıların ve mağaradakilerin önünde diz çöktü "

11:28 : (1) μνηθῇ (2) Ἀλέξαν(3)δρος Πέτ[ρ](4)ος

"Petros oğlu Alexandros anısına"

İlk duvar yazısı M.Ö. 2. yy. ile M.S. 4. yy. arasındandır (Resim 14). Bu yazıyı yazan kişinin adının Roma kökenli olduğunu farkedebiliriz ki bu biraz tuhaftır. Çünkü güney Arap tüccarları tütsü üretilen bölgelere yerli olmayan kimselerin girişine meslek sırlarını korumak amacıyla asla müsaade etmezlerdi. Özellikle M.Ö. 1. ve 6.yy.'lar arasında çok iyi korunan Sokotra'da bu biraz düşük bir ihtimaldir. M.Bukharin, Seba yazıtlarına, Ir 13 ve Ry 533/9, dayanarak söz konusu gemi sahibinin adadaki varlığının sebebini Seba kralı Šā‘ir ’Awtar'ın Hadramut'a karşı yaptığı saldırı olarak gösterir (M.S. 230). Başkent Şebve yakılmış ve Seba kralı ayrıca Kana limanına saldırıp 47 kadar gemiyi yakmıştır (Robin, 1984:210-213). Dolayısıyla bu Romalının gemisi ada yakınında batmış olabilir. İkinci duvar yazısı ise M.S. 3. yy.'a aittir ve Yunan, Roma, Akdeniz ve Arabistan ilişkilerini doğrular.



Resim 14 :Sokotra’daki Yunan duvar yazısı 11:26 (Bukharin M. D., 2012:499)

Öte yandan, Periplus M.S. 1. yy ortalarında bize Sokotra adası halkı hakkında çok önemli bilgiler nakleder:

‘’*Az sayıdaki ada sakinleri adanın kuzeye doğru, anakaraya bakan*

tarafında yaşar ve yerleşimcidirler. Buradan ticaret amacıyla yelken açan bir grup arap, hint ve hatta yunanın karışımıdırlar."

(Periplus 30)

Sokotra adası üzerindeki zayıf kontrol bazı Akdenizli, Etiyopyalı, Palmiralı ve Hint tacirlerin ve burada bıraktıkları yazıtların varlığını açıklayabilir. Adada temelli yaşadıklarını söylemek zor olsa da Hoq mağarasını, tanrılarından ticaretlerini korumasını istemek amacıyla bir tür ibadet yeri olarak ziyaret ettikleri söylenebilir (Resim 15). Eğer Sokotra'nın tüm deniz tüccarları için bir ortak buluşma noktası olduğunu iddia edersek, keşfedilen yazıtların M.Ö. 1. yy ve M.S. 6. yy. arasında tüccarlar arasındaki bağlantıyı onayladığını söyleyebiriz (Strauch, 2012:540).

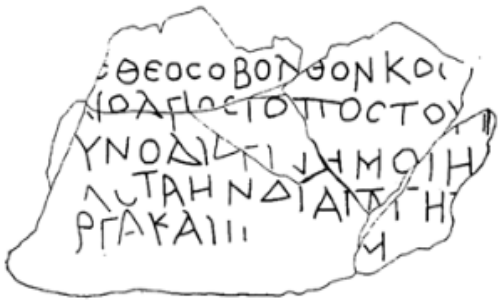


Resim 15. Hoq mağarasının bazı buhur ağaçları arasındaki görünüşü (Evers, 2014-15:6)

Kana'daki kazı çalışmalarının sonucunda Yunanlı bir kervancı olan Kosmas'a ait olduğu anlaşılan ve alçıya kazınmış bir yazıt bulunmuştur (Resim 16). M.B. Piotrovsky'ye göre bu bulgu Bizans dönemine dayandırılabilir (Sedov, 2005:354).

Yu. G. Vinogradov yazıtı şöyle okur ;

“Ulu!, Kosmas'a yardım eden (?), ve bu kutsal toprak... Kervanımı muhafaza et... (denizi?) gemilere güvenli kıl, bırak liderlik etsin… ‘’ (Vinogradov in Sedov ,1992:136)



1. [Εἷ]ς θεὸς ὁ βοαθὸν Κοσ[μα?]
2. [κ]αὶ ὁ ἅγιος τόπος τοῦ Ἰ[ησοῦ?]
3. [σ]υνοδία γίνῃ μοι ἡ – – – – – –
4. [π]λοτὰ ἣν δια – –γητ?– –
5. [ἔ]ργα καὶ π[ράγ]μ[ατα – – – – – –

Resim 16: Kana'da bulunan yunanca yazıt (Bukharin M. D., 2012:531)

Ekonomilerine sağlayacağı katkıya bakılınca, güney Arap halkları için tütsü ticaretini tekellerine almak bariz bir şekilde çok önemliydi (Maraqten,1996:218). M.Ö. 1.yy. Güneyli Araplar için çok önemli bir dönem olmuştur. Çoğu temel değişim bu esnada meydana gelmiştir. Güney Arap ticareti Hindistan, Arabistan ve Akdeniz dünyasıyla bağlantılı uzun bir yol oluşturmuştur. Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'ndaki ticaret faaliyetleri kervanlar yitip gittikçe daha da artış göstermeye başlamıştır. Bu da Arap halklarını dağlık bölgelere göç etmeye zorlamıştır. Bu önemli gelişmeler, özellikle de Roma'nın Ptolemaia rejimini düşürmesi Arap devletlerine daha çok refah sağlamıştır

(Liverani,1992:111-115). Mal takası bu bölgeler arasındaki tek iletişim değildi. Bunun yanısıra arapların hayatına etki eden bir çok kültürel nüfuz da söz konusu idi.

3.5. GÜNEY ARAP MEDENİYETİNDE ROMA ve HELENİSTİK ETKİLER

Güney Arap medeniyetinin yakın doğu toplumlarına nazaran daha yavaş gelimesine rağmen yakın doğunun ekonomik ve politik gelişiminde önemli rol oynamıştır. Güney Arabistan, farklı kültürler arasında bağlantılar kurup adeta Kızıldeniz ve Akdeniz arasında bir köprü görevi görmüştür (Eritrea denizleri : Hint Okyanusu ve Arap Körfezi).

Gerçekten de politik ve ekonomik etkiler sanatta yeni ürünlerin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Arap sanatında farklı komuşuların ve ticaret ortaklarının etkileri bariz bir şekilde görülür. Arap sanatı Mısır, Pars, Ahameniş, Hint, Helenistik ve Roma etkilerine maruz kalmıştır. Fakat bu etkiler farklı yerel bölgesel geleneklere bağlı olarak yerel tarzla harmanlanmıştır. Güney Arap sanatının çoğu dini ayinlere ve sosyal faaliyetlere dayalıydı. Bu sanat, (Pirinç işçiliği, heykeller, mimari vb.) İskender'in M.Ö. 4.yy.'daki büyük fethinden sonra sistematik olarak klasik sanattan etkilenmiştir. Bu dönemi takiben güney Arap sanatı, çıplaklık, duruşlar, giyim, saç tarzı, mücevherat tarzı ve bazı mimari motifler gibi klasik sanat unsurlarını benisemiştir.

Klasik tasvirin güney Arap sanatındaki örneklerinden biri de Timne Aslanları'dır. Başkent Kataban'da iyi muhafaza edilmiş ve Yafai Evi olarak bilinen bir evde American Foundation Expedition tarafından ellilerde bulunmuştur (Hassell,2002:167,168).

Bu bronz aslanlar sırtlarına yerleştirilmiş Eros figürleri ve oyulmuş tabanların üzerine yerleştirilmiş bir şekilde bulunmuştur (Resim 17). Heykellerin tarzı güçlü bir helenistik etkiyi işaret eder (VanBeek,1952:9). Avanzini, döküm tarzına dayanarak, Timne Aslanları'nın klasik dünyadan ithal edildiğini öne sürer. Yazıt, aslanın sunumuna eklenmiştir (2008:629).

Klasik etkinin bir başka örneği olarak, Amran'dan San'a'nın kuzeydoğusu, kırık elli bir çocuğun bronz heykelinde görülebilir (Putto) (Resim 18). Çocuğun duruşuna göre, çocuğun büyük ihtimalle bir aslana bindiği söylenebilir. Heykelin dökümü yerel ve klasik tekniklerin karışımı olsa da karınsal büklümleri, yanak gamzeleri ve saç tarzı klasik sanatı işaret eder (Antonini, 2012:109).



Resim 17: Timne'den Aslan'a binen iki çocuk (Avanzini, 2007:80)



Resim 18: Bir çocuğun bronz heykeli (Antonini,2012:110)

Timne'de ayrıca bronzdan ve Barat Hanım adıyla bilinen bir heykel daha bulunmuştur. Kadının kireç taşından yazılı bir tabanın üzerinde oturan şişman bir vücudu vardır. Sol eli tanrısına bir şey sunuyormuşçasına açıktır (büyük ihtimalle tütsü). Diğer eli ise daha çok bastona benzeyen bir nesne tutar. Bu kısa kollu ve saydam elbisesini kıvırarak açan ve şekilli vücudunu ve yuvarlak göğüslerini gözler önüne seren sanat tarzı açıkça Kataban sanatına 1. yy.'ın sonu ve 2. yy.'ın başlangıcında nüfuz eden Roma etkisine işaret eder (Basalamah,21995:120) (Resim 19). Hayvan heykelleri de güney Arap sanatında mevcuttur. San'a'dan 13 km uzaktaki Gayman'da bulunan şahlanan at heykeli bu tarz sanatın önemli örneklerindendir. Bu sanat, Bizans sanatına odaklanan Dumbarton sanat koleksiyonunun bir parçasıdır. Heykel, üzerindeki yazılara bakılarak 2. ve 3. yy.'ın sonlarına dayandırılır (Resim 20) (Antonini,2012:113,114).

Güney Arap sanatının ,konografik bir unsur haline gelen dekoratif unsurlarından

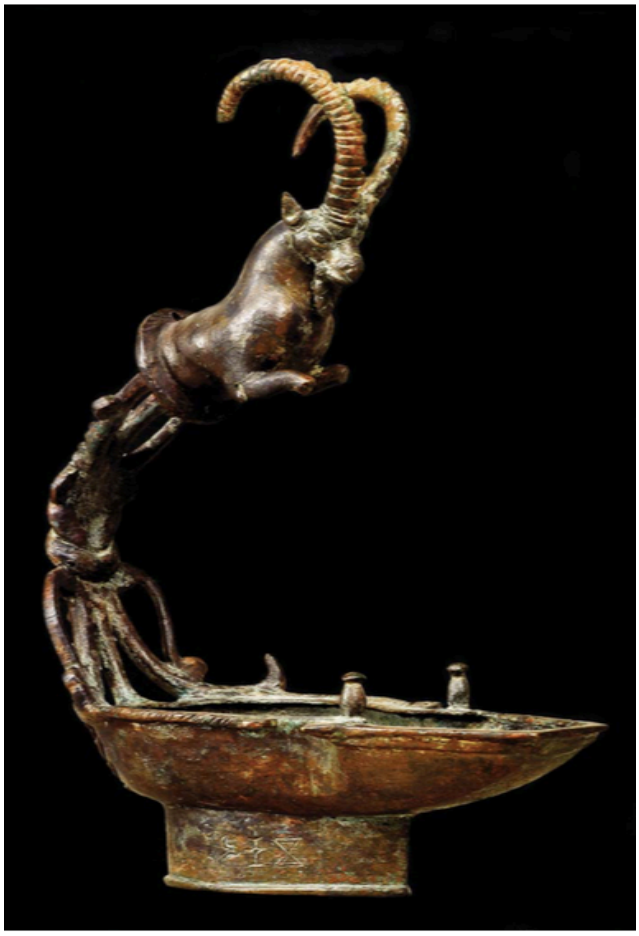
biri de dağ keçisidir. Dağ keçisi, zamanla resmedilme tarzında bazı değişiklikler göstererek tüm antik Yemen dönemlerinde görülür (Antonini,2005:144). Güney Arap sanatında dağ keçisinin dekorasyonda kullanımının bir çok örneği mevcuttur. Bunlar neredeyse tüm binalar için çok önemlidir. Örneğin dağ keçisi frizleri en popüler motiflerden biridir. Lakin en iyi örnek olarak Şebve'den gaz lambası motifi gösterilebilir (Resim 21). Güney Arap bronz lambalarının hepsi hayvan başlıklı bir tutamak ve Roma tadı veren bir dekorasyonla birlikte tamamen açık bir şekildedir (Pavan,2008:87).



Resim 19: Barat Hanım'ın heykeli yazılı bir kireç taşının üzerine yerleştirilmiş. Aden Müzesi koleksiyonu.: NAM 56=AM 433 (DASI)



Resim 20: Şahlanan at (Gayman'dan Şahlanan bronze heykel) (n.d.). Erişim tarihi Nisan 30, 2017, from http://www.doaks.org/resources/bliss-tyler-correspondence/art/bz/BZ.1938.12.jpg/view



Resim 21: Şebve'den bronz gaz lambası(Pavan,2008:89)

San'a şehrinin 30 km güneydoğusundan ve gerçekten daha büyük, Seba ve Dureyden kralları : Damar Ali ve oğlu Taran'ın (M.S.2. Ve 3. yy.'lar) iki tunç heykelleri (Resim 22), Roma-Helenistik hükümdarlarının tasvirlerine çok benzemektedir(Hitgen,2005:64). Hem yunan heykeltraş Fokas'ın hem de güney Arabistanlı sanatçı Laheyem'in imzaları heykellerin her iki dizinde de görülebilir, bu da iki ulus arasındaki temas ve ilişkileri ayrıca da güney Arap sanatçılarının klasik dünya sanatçıları gibi şaheserlere imza atabilecek kapasiteye ulaştığını gösterir (Antonini,2012:112,113)

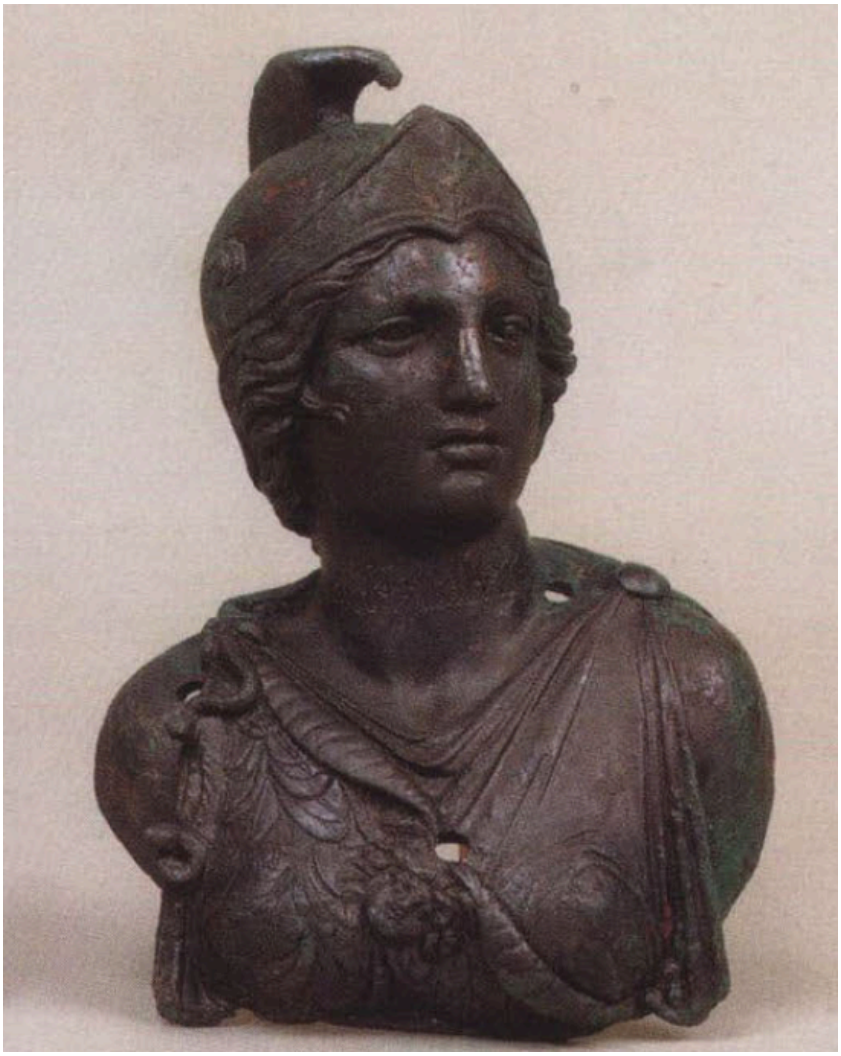


Resim 22: Damar Ali ve Taran'ın heykellerinin kopyaları, San'a müzesi(Pavan,2008:82).

Himyar yerleşim yeri Cebel el-'Avd in İbb'de Alman Arkeoloji Enstitüsü tarafından yapılan kazı çalışmaları, bazıları ithal edilmiş çok önemli sanat eserlerini ortaya çıkarmıştır (Hitgen ,2005:43). Bu ithal edilmiş nesneler, yerel taleplere uyarlanması amacıyla değiştirilmiştir. Bu kazıda bulunan nesnelerin güney Arap sanatı üzerindeki Roma-Helenistik etkileri gösterdiği barizdir.

Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün bulduğu nesnelerin arasında bir Athena büstü (Resim 23) ve maske şeklindek, helenistik bir hükümdarın yüzü işlenmiş bir miğfer

(Resim 24) de mevcuttur. Antonini, 2012'de bu hükümdarın,yüz şekline, açık saçlarına, burnuna ve açık ağzına bakılınca Ptolemaia hanedanlığından olduğunu ve Büyük İskender'i çağrıştırdığını iddia etmiştir (116,117). Bronz büst, tanrıça Athena'nındır ve boynunun etrafına kazınmış bir yazıda şöyle yazar : ‘*’Tanrı Şems'e tanık oluyoruz.*’’ (Simpson,2002:133) (Resim 24). Athena klasik motiflerde olduğu gibi bir miğfer takar ve kalkan taşır. Bu kazı alanından çıkarılan objelerin çoğunun M.Ö. 3.yy ve M.S. 3. yy arasından olması, güney Arap sanatı üzerindeki yabancı etkisini ve bu topraklara klasik sanat eserlerinin ithal edildiğini gösterir.



Resim 23: Yunan tanrıça Athena'nın bronz büstü, İbb müzesi (Hitgen.2005:44).



Resim 24: Maske şeklindeki bronz miğfer, İbb müzesi (Hitgen.2005:44).



Resim 25: Atena'nın boynunun etrafındaki yazı (DASI)

Klasik dünyanın antik güney Arap dünyası üzerine etkisini ayrıca burada kestirilen sikkelerde de görebiliriz. Ticaret bir malı altın yahut gümüş karşılığında takas etmekten ibaretti. Dolayısıyla Yemen'in farklı yerlerinde bir çok çeşit paraya rastlanır. Güney Arabistan sikke basmaya M.Ö. 4. yy.'ın başlarında başlamıştır (Antonini, 2012:127). Kataban paraları Atina paralarının taklididir. Paranın ön yüzü Athena'yı sağa doğru bakarken ve kafasında bir miğferle gösterirken arka yüzü, bir baykuş, zeytin dalı, hilal ay ve bazı yunan harflerini gösterir (Hoyland.2003: 194) (Resim 26,27) ve Atena'nın yanağında her zaman bir güney Arap harfi mevcuttur (Abdullah.1997: 206).



Resim 26, 27: Eski tarza Katabanlar'ın Atena paralarını taklidi (M.Ö.4.yy.)(Antonini, 2012:127 & Davidde,2003:64)

Bu paraların, bu şekillerinde sadece dış ticaret için kullanıldığı iddia edilir. Tütsü yolundaki bu gözle görülür Atina taklitçiliği, güney Arabistan'ın üzerindeki güçlü helenistik etkinin bir örneğidir ve bu, güney Arabistan'ın ticarette oynadığı önemli rolünde göstergesidir. M.Ö. 2.yy.'da, bu tarz terkedilmiş ve yerine yerel bir karakter getirilmiştir. Athena figürü, bir kralın başıyla, Kataban baykuşu da yerel bir motifle değiştirilmiştir (Antonini, 2012:128). Bu sikkelerin çoğu yuvarlak yahut kısmen kalındır. Sikke yalnızca ekonomik takas için kullanılan bir araç olmaktan öte aynı zamanda bir politik güç ilan etme yöntemidir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SONUÇ

Güney Arap medeniyeti uluslar arası ticarete dahil oldukça yabancı medeniyetlerin bazı etkilerine tanık olmuştur. Antik Yemen krallıkları ve klasik dünya arasındaki ticaret ilişkileri, bu ilişkilerin geliştirildiği çeşitli kara ve deniz yolları, ayrıca coğrafi konumuna da bakılarak, Yemen'in klasik dünya ve antik Arap dünyası arasında bir aracı görevi görüşü, antik Yemen krallıklarının gelişmesindeki ana faktörler arasındadır. Zamanla, güney Arap krallıkları, ekonomik açıdan çok önemli olan ıtriyat ticaretindeki nüfuzlarını arttırarak zengin olmuşlardır. Piyasadaki bu hızlı gelişmeler, güney Arap devletlerinin kendi sikkelerini üretmeye teşvik etmiştir. Tüm bunlar da, klasik dünyadaki ıtriyata olan yüksek talep nedeniyle Roma pazarlarını etkilemiştir.

Bu çalışma, bize antik arap ticareti, malları ve güney Arabistan ekonomik koşullarını detaylarıyla veren klasik yazılara odaklanmıştır. Bu antik yazılar, buhur ve mürrüsafi üretilen bölgeleri ve önemli ticaret merkezlerinin çoğu kıyı şehirleridir. Neredeyse hepsini belirlemek açısından çok faydalıdır. Ticaret yollarını tekel altına almak, Arap halkına refah yolunu açmış ve topraklarına Arabia Felix adını kazandırmıştır.

Bu çalışma, ayrıca güney Arap limanlarının klasik dünya ve Arap Yarımadası arasındaki kültürel takasta oynadığı önemli role ve bu limanların stratejik konumunun, antik medeniyetler arasında bir bağ kurmalarını sağlamasına ışık tutmaktadır. Deniz seyrüseferinde ve ekonomik alanda başarılı, ve kıymetli ürünlerin üretiminde geldikleri ileri noktadan ötürü güney Arap krallıkları uzun bir süre boyunca ticaret devleti olarak

kalmış ve komşu bölgelerle güçlü ticaret ortakları olarak kalmışlardır ve bu, antik Yemen ticaret merkezlerinin ekonomik hayatına olumlu etkiler göstermiştir. Ekonomik yanlarından öte, bu merkezler aynı zamanda birer ithalat ve ihracat noktası olmuş ve farklı kültürel ve sanatsal etkileri antik medeniyetler arasında taşıyabilmiştir.

Ticari bağlantının bir sonucu olarak, Yunan ve Romalıların Arap Yarımadası'na olan etkileri antik Yemen sanatının tunç örneklerinde olduğu gibi bazı başka örneklerinde de klasik sanatın etkilerinin görülmesi ve Yemenli sanatçıların da bu tarz sanat eserleri verebilecek kadar yetenekli olduğu, bariz bir şekilde görülmüştür. Bu yazıda, araştırmacı, sözü edilen klasik sanattan etkilenmiş sanat eserlerinin en önemli örneklerinden bazılarını göstermiştir. Bunun yanısıra Yemen müzesi yahut Yemen arkeolojik kazı alanlarında hala daha gün ışığına çıkarılmayı beklemekte olan daha nice bulgular vardır (heykeller, sikkeler ve mimari motifler gibi).

Güney Arap ticari merkezleri çok canlı bir para takasına tanık olmakla birlikte kendi sikkelerini de basmıştır, nitekim bu sikkeler Atina paralarının bir kopyası olmakla birlikte güney Arap paraları için aynı zamanda bir model de oluşturmuştur. Bu sikkeler, güney Arap Yarımadası ve Akdeniz Havzası arasındaki ilişkilere tanıklık eder. Ayrıca, Delos Adası'nda bulunan Ma'in'li tacir anıtı da bu iki medeniyet arasındaki ilişkilerin ne kadar derin olduğunu göstermektedir.

Araştırmacı, bu çalışmada sözü geçen bölgeler arasındaki ilişkilerin nasıl olduğunu açıklamak ve bu ilişkilerden oturu oluşan etkilerin yeterli bir görüntüsünü verebilmek için olabildiğince uğraşmıştır. Lakin, Yemen'deki, özellikle ticari merkezlerde olan, kazı çalışmalarının yetersizliği, bu medeni bağların veya bu ilişkilerin etkilerinin

her iki taraf için de ne kadar ileri gittiğini tamamen açığa kavuşturmayı güçleştirmiştir.

ABSTRACT

This master paper "The Development Of Trade And Civilized Relations Between The Southern Arab Peninsula And The Mediterranean Basin" explains the links between ancient Yemen and the Mediterranean world in the Roman and Hellenistic periods and how these relations affected the development of South Arabian states.

This Thesis was divided into three chapters.

First Chapter: Background of the study.

Second Chapter: Introductory remarks on Southern Arabia.

Third Chapter: The development of civilized and trade relations.

In conclusion, the developments of trade activities were the most important reasons for the positive impact on the different aspects of the political and economic life in Southern Arabian civilization. Moreover, the classical influence appeared clearly in the Southern Arabian art as a result of these relations.

ÖZET

"Güney Arap Yarımadası ve Akdeniz Havzası Arasındaki Ticari ve Medeniyet İlişkilerinin Gelişimi" adlı bu yüksek lisans çalışması antik Yemen, Roma ve Helenistik çağdaki Akdeniz havzası arasındaki bağları ve bu ilişkilerin güney Arap devletlerini nasıl etkilediğini açıklayacaktır.

Bu tez üç bölüme ayrılmıştır:

İlk Bölüm : Çalışmanın arka planı

İkinci Bölüm : Güney Arabistan ile ilgili giriş bilgileri

Üçüncü Bölüm : Medeni ve ticari ilişkilerin gelişimi.

Sonuç olarak, ticari faaliyetlerin gelişimi, Güney Arap medeniyetinin politik ve sosyal hayatındaki farklı açılara en büyük olumlu etkendir. Kaldı ki klasik sanatın etkisi, bu ilişkilerin doğrudan bir sonucu olarak güney Arap sanatında da bariz bir şekilde görülmüştür.

KAYNAKÇA

Al shaiba, A. H. (2008). *Tarajjumat yamanih {Yemeni translations} Studies in the history of ancient Yemen* (Vol. 2). Sanaa: University Book House.

Abdullah, Y. M. (2003). How do we designate Ancient Arabian Studies? *Arabia* , 11-20.

Abdullah, Yusuf M., und Abdu O. Ghaleb, Alexander V. Sedov.(1997): Early Qatabanian coinage: the as-Surayrah coin hoard, in: Arabian archaeology and epigraphy 8, 203-229.

Alfen, P. G. (2002). PANT'AGATHA COMMODITIES IN LEVANTINE-AEGEAN TRADE DURING THE PERSIAN PERIOD, 6-4th c. B.C. 36.

Al-Garoo, A. (1995). Alttarikh alssiasi alqadim lijanub shbh aljazirat alearabia (alyaman alqadim){Concise Political History of the Southern Part of Arabia in Peninsula: South Arabia}. Irbid: Hamada Foundation.

Al-Garoo, A. (1999). Turuq alttijarat albarriat walbahriat fi alyaman alqadim{Land and sea Routes of Trading in South Arabia}. *Journal of Social and Human Sciences* , 23-47.

Al-Hamdani ,A.A Sifat Jazirat al-'arab,ed.M.A. al-Akwa',Riyad (1974).

Antonini, D. M. S. (2012). South Arabian art: Art history in Pre-Islamic Yemen. Paris: De Boccard.

Avanzini, A. (2009). An introduction to their history . In B. Museum., *Art and technique in Yemen The bronzes from the museum of Baynun.* Pisa .

Avanzini, A. (2008). Notes for a history of Sumhuram and a new inscription of Yashhur'il -In: Aport in Arabia between Rome and the Indian Ocean.Khor Rori report 2 P. 609-644.

Avanzini, A. (2005), Some thoughts on ibex on plinths in early South Arabian art. Arabian Archaeology and Epigraphy, 16: 144–153. doi:10.1111/j.1600-0471.2005.00250.x

Avanzini, A., & Sedov, A. V. (2005). The stratigraphy of Sumhuram: new evidence. Proceedings of the Seminar for Arabian Studies, 35, 11–17. Retrieved from http://www.jstor.org.libproxy.ucl.ac.uk/stable/41219365

Bafaqih, M. A. (1985). *Tarih AlYemen Alkadem (History of ancient Yemen).* Beirut: Arab Institution for Studies and Publishing .

Basalamah,M.(1995).Sculpture and Carving in ancient Yemen Comparative Archaeology Study. PHD Thesis . Faculty of Arts, University of Baghdad,unpublished.

Beeston, A. F. (1984). The Religions Of Pre-Islamic Yemen. (J. Chelhod, Ed.) *L'Arabie Du Sud Histoire Et Civilisation (Le Peuple Yemenite Et Ses Racines) , I*, 267-268.

Beeston, A. (2005). The Arabian Aromatics Trade in Antiquity. *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies* , pp. 53-64.

Breton, J. F. (1998). *Arabia Felix from the Time of the Queen of Sheba. Eighth Century BC to First Century AD.* University of Indiana Press.

Brunner, U. (1997). Geography and Human Settlements in Ancient Southern Arabia. *Arabian Archaeology and Epigraphy* , 190-202.

Bukharin, M. D. (2011). Roman Penetration into the Southern Red Sea and the Aksumite Campaign in West Arabia (Reconsideration of The Latin Dedicatory Inscription from The Farasān Archipelago). *Journal of IndIan ocean archaeology , 7*, 10.

Bukharin, M. D. (2012). The Mediterranean World and Socotra. In *Foreign sailors on Socotra : the inscriptions and drawings from the cave Hoq* (pp. 494-539). Hempen: Verlag Bremen.

Casson, L. (Ed.). (1989). *Periplus maris Erythraei.* (L. Casson, Trans.) New Jersey: Princeton.

Clermont-Ganneau, C. (1908). Inscription bilingue minéo-grecque découverte à Délos. *Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres*, (pp. 546-560).

DASI. (n.d.). *Digital Archive for the Study of pr e-Islamic Arabian Inscriptions*. *Erişim* tarihi :13 Mart.2017 http://dasi. humnet.unipi.it

Davidde, B. (2003), Three unpublished collections of South Arabian coins. Arabian Archaeology and Epigraphy, 14: 63–70. doi:10.1034/j.1600-0471.2003.00006.x

De Maigret, A. (1998). The Arab nomadic people and the cultural interface between the 'Fertile Crescent' and 'Arabia Felix' . *Arabian archaeology and epigraphy* , 220-224 .

De Maigret, A. (2002). *Arabia Felix.* (R. Thompson, Trans.) London : Stacey International.

Edens, C., & Wilkinson, T. (1998). Southwest Arabia During the Holocene: Recent Archaeological Developments. Journal of World Prehistory, 12(1), 55-119. *Erişim* tarihi :28 Mart.2017 http://www.jstor.org/stable/25801122

Edgell, H. S. (2006). *Arabian deserts: Nature, origin and evolution*. Dordrecht: Springer.

Ephal, I. (1982). *The Ancient Arabs: Nomads on the Borders of the Fertile Crescent, 9Th-5Th centuries BC.* Jerusalem: The Hebrew University.

Evers, K. (2014-15). Cave of Revelations:Indian Ocean Trade in light of the Socotran Graffiti. *Journal of IndIan ocean archaeology* , 19-44.

Fassbinder, J., Becker, H., & Gerlach, I. (1999). Magnetometry in the Cemetery and the Awam-Temple in Marib, the Capital of the Queen Saba, Yemen. *Archaeological Prospection* , 161–163.

Groom,N.(2005). Trade,Incense and Perfume. In Arthur M. Sackler Gallery, Caravan Kingdoms: Yemen and the Ancient Incense Trade (pp. 105-113). Washington, D.C: Smithsonian Institution.

Groom, N. (1981). *Frankincense and Myrrh.* London: Longman.

Hadden, R. L. (2012). The geology of Yemen: an annotated bibliography of Yemen's geology, geography, and earth science. *Erişim* tarihi :10 Nisan.2017 https://books.google.com.tr/books?id=0_JTnQAACAAJ

HASSELL, J. (2002), Cuboid incense-burning altars from South Arabia in the collection of the American Foundation for the Study of Man: some unpublished aspects. Arabian Archaeology and Epigraphy, 13: 157–192.

Hausleiter,Arnulf. Franke.(2011).The oasis of Tayma. J. Gierlichs (Eds.), In Collaboration with S. Vassilopoulou, L. Wagner, Roads of Arabia: the Archaeological Treasures of Saudi Arabia, Wasmuth, Tübingen/Berlin , pp. 219–260.

Herodotus. (1981). *The history.* (Dodley, Trans.) London: Loeb Classical Library.

Hitgen, H. (2005). The age of the fighting kingdoms in South Arabia (1. century B.C. - 3. century A.D.) Aspects of the material culture in a period of change. Archäologische Berichte aus dem Yemen, 10.45-68.

Hoyland, R. (2003). *Arabia and the Arabs: From the bronze age to the coming of Islam.* London: Routledge.

Jameson, S. (1968). Chronology of the Campaigns of Aelius Gallus and C. Petronius. *The Journal of Roman Studies* , 71-84.

Jawad, A. (1959). *Tarikh Al-Arab qabla al-islam { The history of Arabs befor Islam}.* (T. I. Sciences, Ed.) Baghdad.

Kitchen, K. (1971). Punt and How to Get there. *in Orientalia , 40*, 188.

Korotayev, A. (1995). *Ancient Yemen.* Oxford: Oxford University Press.

Korotayev, A. (1996). *Pre-Islamic Yemen.* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Liverani, M. (1992). Early caravan trade between South Arabia and Mesopotamia . *Yemen , 1*, 111-115.

London, A., & Baweer, G. M. (1984). *Tareh Al-YEMEN ALQadeem The History of Anceint YEMEN* (Vol. 1). (O. Ahmed, Trans.) Aden.

Macdonald, M. C. (2000). Reflections on the Linguistic Map of Pre-Islamic Arabia. *Arabian Archaeology and Epigraphy , 11*, 28–79.

Magee, P. (2014). *The Archaeology of Prehistoric Arabia: Adaptation and Social Formation from the neolithic to the Iron Age.* Cambridge University Press.

Mancarella, C. (2016). The Awām Temple cemetery in Marib (MaMrib) revisited. *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies* , *46* , pp. 179–194 . London .

Maraqten, M. (2014). A NEW SMALL INSCRIBED CUBOID INCENSE BURNER FROM YEMEN. *'My Life is like the Summer Rose', Maurizio Tosi e l'Archeologia come modo di vivere: Papers in honour of Maurizio Tosi for his 70th birthday* , pp. 487-490.

Maraqten, M. (2013). Sacred spaces in ancient Yemen – The Awām Temple, Maʾrib: A case study . *Pre-Islamic South Arabia and its Neighbours: New developments of Research* , pp. 107-133.

Maraqten, M. (2000). Some aspects of the formation of the state in ancient South Arabia. ,309 - 333.

Maraqten, M. (1996). DANGEROUS TRADE ROUTES: ON THE PLUNDERING OF CARAVANS IN THE PRE-ISLAMIC NEAR EAST. *ARAM 8* , 213-236.

McLaughlin, R. (2010). *Rome and the Distant East Trade Routes to the Ancient Lands of Arabia, India and China* . New York: Continuum US .

McLaughlin, R. (2014). *The Roman Empire and the Indian Ocean The Ancient World Economy and the Kingdoms of Africa, Arabia and India* . Barnsley : PEN & SWORD MILITARY .

Horace., & Smith, C. L. (1952). Odes and Epodes. Washington: Catholic University of America Press. Erişim tarihi 22 Nisan ,2017 file://catalog.hathitrust.org/Record/001220942

Pavan,Alexia.(2008). *A brief history. in: Art and technique in Yemen, The bronzes from the museum of Baynun, Pisa. p.73-92.*

Pliny. (1967). *Natural History.* (H.Rackham, Trans.) London: Loeb Classical Library.

Retsö J. 2002. Where and What was Arabia Felix? Proceedings of the Seminar for Arabian Studies 33: 229-235.

Robin, C. J. (1984). La civilisation de l'Arabie méridionale avant l'Islam . *un groupe d'auteurs, L'Arabie du Sud, histoire et civilisation* , 210-213.

Robin C.J.1991–1993 [1992]. Quelques épisodes marquants de l'histoire sudarabique. Pages 55–70 in C.J. Robin (ed.), L'Arabie antique de KaribMîl à Mahomet. Nouvelles données sur l'histoire des Arabes grâces aux inscriptions. (Revue du Monde Musulman et de la Mediterranée, 61). Aix-en-Provence: Édisud

Rodinson, M. (2001). *Yemen fe Almassadr Alklasekyah { Yemen in The Classical sources }.* (A. L. Hamid Al Awadi, Trans.) Sanaa: Ministry of Culture and Tourism.

Rossi, I. (2014). The Minaeans beyond Maīn. *proceedings of the Seminar for arabian Studies. 44*, pp. 111-124. Oxford: Archaopress.

ROSTOVTZEFF, M. (1926). *The Social and Economic History of the Roman Empire* . oxford: The Clarendon Press.

Ryckmans, J. (1983). *Biblical and old south Arabian Institution:Some parallels.* (R. L. Smith, Ed.) New York: Longmans.

Ryckmans, J. (1988). The old South Arabian Religion. In W. Daum (Ed.), *Yemen 3000 Years of Art and Cilvilisation in Arabia Felix* (pp. 107-110). Austria.

Ryckmans, J., Muller, W. W., & Abdallah, Y. M. (1994). *Textes du Yemen antique inscrits sur bois (with an English Summary)* (Vol. VIII). Louvain-la-Neuve: Publications de l'Institut Orientaliste de Louvain,.

Sayed, A. M. (1983). RECONSIDERATION OF THE MINAEAN INSCRIPTION OF ZAYD'IL BIN ZAYD. *Proceedings of the Seventeenth SEMINAR FOR ARABIAN STUDIES. 14*, pp. 93-99. London: Archaeopress.

Sedov, A. (1992). New archaeological and epigraphical material from Qana (South Arabia). *Arabian Archaeology and Epigraphy* , 110–137.

Sima, A. (2005). Religion . In Arthur M. Sackler Gallery, *Caravan Kingdoms: Yemen and the Ancient Incense Trade* (pp. 53-58). Washington, D.C: Smithsonian Institution.

Simpson, St John (ed.) 2002. Queen of Sheba. Treasures from the ancient Yemen*. London: British Museum Press. [Catalogue of an exhibition held at the British Museum, London]*

Singer, C. (2007). The Incense Kingdoms of Yemen: An Outline History of the South Arabian Incense Trade. In *Food for the Gods: New Light on the Ancient Incense Trade* (pp. 41-113). Oxford: Oxbow Books.

Singer, C., E.J. Holmyard, and A.R. Hall. (1954). A history of technology. Vol. 1 Fall of ancient empires. Oxford Univ. Press, London

Speece, Mark. 1982. Draft environmental report on Yemen (Yemen Arab Republic). Pages 4-5.

Stark, F. (2011). *The Southern Gates of Arabia: A Journey in the Hadhramaut.* London & New York: TPP.

Strabo. (1983). *The Geography* . (H.L.Jones, Trans.) London : Loeb Classical Library .

Strauch, I. (2012). Concluding remarks The discoveries in the cave Hoq: a short evaluation of their historical meaning . In *Foreign sailors on Socotra : the inscriptions and drawings from the cave Hoq* (pp. 540-544). Hempen: Verlag Bremen.

Taylor, J. (2001). *Petra and the Lost Kingdom of the Nabataeans.* London & New York: I.B.Tauris & Co Ltd.

Terpstra, T. (2015). Roman Trade with the Far East: Evidence for Nabataean Middlemen in Puteoli . *Across the Ocean: Nine Essays on Indo-Mediterranean Trade , 41* , pp. 73-94.

Theophrastus, Enquiry into plants and minor works on odours and weather signs, A. hort trans. (The Loeb Classical Library), 2 v., London – Cambridge (Mass.) (1977).

VanBeek, G. W. (1960). Frankincense and Myrrh. *The Biblical Archaeologist , 23* , 69-95.

VanBeek, G. W. (1958). Frankincense and Myrrh in Ancient South Arabia. *Journal of American Oriental Society , 78*, 144.

VanBeek, G. (1952). Recovering the Ancient Civilization of Arabia. The Biblical Archaeologist, 15(1), 2-18. doi:10.2307/3209314.

Weeks, L., Morris, M., McCall, B., and al-Zubayri, K. (2002). A recent archaeological survey on Soqotra:Report on the preliminary expedition season January 5th–February 2nd, 2001.Arabian Archaeology
and Epigraphy13:95−125.

Zaydoon , z., & Maraqten, M. (2008). The Peristyle Hall: remarks on the history of construction based on recent archaeological and epigraphic evidence of the AFSM expedition to the Awām temple in Mārib, Yemen. *38*, 327–340.